

SAHABE DÖNEMİ İKTİDAR MÜCADELESİNDE ARAP DÂHİLERİNDEN KAYS B. SA'D

Yrd. Doç. Dr. Kenan AYAR*

ÖZET

Bu makalede, İslam toplumunda Hz. Ali ve Hasan dönemlerinde yönetimde yer alarak siyasi gelişmelere etki eden ve bu özelliğiyle de Arap dâhilerinden biri olarak gösterilen önemli devlet adamlarından Kays b. Sa'd'ın siyasi ve idari faaliyetleri incelenerek İslam tarihinde ortaya çıkan ilk iç karışıklıkların aydınlatılmasına, ümmetin bölünmesinin gerekçelerinin ortaya konulmasına ve yöneticilerin bu olaylardaki tutumlarının tespitine çalışılmıştır. Ensârın önde gelenlerinden Kays b. Sa'd, Hz. Ali döneminde Mısır ve Azerbaycan'da valilik, savaşlarda ordu komutanlığı, devlet idaresinde danışmanlık ve elçilik görevlerini üstlenmiş ve Ensârın iç savaşlarda Hz. Ali safında yer almasını sağlamıştır. Hz. Hasan'ın hilafet makamına geçmesinde aktif rol oynamış ve onun başarılı olması için Muaviye'ye karşı mücadele etmiştir. Hz. Hasan Muaviye ile anlaşınca Kays b. Sa'd, Hz. Ali taraftarlarının canlarına ve mallarına dokunulmayacağına ilişkin yazılı bir antlaşma yaparak görevini bırakmış ve onların daha önce yaptıklarından dolayı cezalandırılmalarında etkili olmuştur.

Anahtar kelimeler: Kays b. Sa'd, Hz. Ali, Hz. Hasan, Muaviye, Ensâr.

Giriş

Hz. Peygamber ve dört halife dönemleri İslâm dinin anlaşılmasında referans olarak kullanıldığı için her yönüyle incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. İslam toplumunda ilk defa Hz. Osman döneminde yönetime karşı gelişen tepkiler başkaldırıya dönüşmüş ve halife asi Müslümanlar tarafından katledilmiştir. Hz. Osman'ın öldürülerek iktidardan uzaklaştırılmasından sonra Hz. Ali halife olmuş ancak onun döneminde siyasi ayrılıklar ve iç çatışmalar değişik bir boyutta devam etmiştir. İsyanın ve iç çatışmaların temelinde Arap toplumunda yaşanan siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimin ve dönüşümün

* O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

ortaya çıkardığı sorunlar yanında, yönetim modelinin ve yöneticilerin izlediği politikaların da etkisi olmuştur. Bu makalede, dönemin önemli devlet adamlarından birisi olan Kays b. Sa'd'ın idari ve siyasi faaliyetleri incelenerek fitne dönemi olaylarında oynadığı rol ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Hız. Peygamber'i ve Muhacirleri yurtları Medine'de barındırıp koruyan Ensâr, devletin kurulması, İslam'ın gelişmesi ve güçlenmesi için her türlü desteği vererek İslam tarihinin seyrini değiştirmiştir. Hız. Peygamber'den sonra devletin yönetimini ele geçirmek için Ensâr, Benü Sâide gölgeğinde liderleri Sa'd b. Ubâde'ye biat etmek üzere iken, Hız. Ebû Bekir ile Hız. Ömer'in müdahale etmesi sonucu biatten vazgeçmiş ve Muhacirler lehine fedakârlıkta bulunarak Hız. Ebû Bekir'e biat etmiştir. Bundan sonra hilafet meselesinde herhangi bir iddiada bulunmamakla birlikte ilk üç halife tarafından önemli idari görevlere de getirilmemiştir.

Buna rağmen Ensâr, ilk iki halifenin politikalarını genel olarak desteklemiş ve fetihlere katılmıştır. Hız. Osman döneminin ikinci yarısında ise halifeden şikâyetçi olanlar arasında yer almış, halifeye karşı girişilen harekette isyancılara katılmamış ancak onlara karşı herhangi bir eylemde de bulunmayarak Hız. Osman'ın katledilmesine dolaylı olarak etki etmiştir. Hız. Ali'nin halife olmasını destekleyen Ensâr, onun iktidara gelişiyle birlikte yönetim ve siyasette etkili olmaya başlamıştır. Hız. Ali, Basra ve Mısır gibi önemli eyaletlere Ensârdan valiler tayin ederek onları yönetime ortak etmiştir. Bunlardan Mısır valisi Kays b. Sa'd, idari ve siyasi dehasıyla kendini göstermiş, Muaviye'nin iktidara gelişi-ne kadar siyasette etkili olmuştur. Bu bağlamda burada önce Kays b. Sa'd'ın Hız. Peygamber dönemindeki hayatının incelenmesi daha sonra da fitne dönemindeki idari ve siyasi faaliyetleri üzerinde durulması konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

1. Hız. Peygamber Döneminde Kays b. Sa'd

Kays b. Sa'd, Hazrec kabilesinin liderlerinden Sa'd b. Ubâde b. Düleym'in oğludur. Künyesi Ebû Abdillâh ve Ebû Abdilmelik'tir.¹ Anne-

¹ Kays b. Sa'd'ın soyu ve künyesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut ty., VI, 52; Halife b. Hayyât (240/854), *Kitâbu't-Tabakât*, thk., Ekrem Ziyâ el-Umerî, Riyad 1982, I, 97; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), *Kitâbu'l-Meârif*, thk., Muhammed İsmâil Abdullah es-Sâvî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut 1970, s. 113; Abdülbâkî b. Kâni' Ebu'l-Hüseyn (351/962), *Mu'cemü's-Sahâbe*, thk., Salâh b. Sâlim el-Mısrâti, Medine 1418, II, 346; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebi Hâtim (354/965), *Kitâbu's-Sikât*, thk., es-Seyyid Şerifuddîn Ahmed, Dâru'l-Fikr, yy. 1975, III, 339; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebi Hâtim (354/965), *Meşâhiru'l-Ulemâi'l-Emsâr*, thk., M. Fleischer, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1959, s. 61; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Vehbetullah (571/1175), *Târîhu Medîneti*

si aynı kabileden Fukeyhe bint Ubeyd b. Düleym'dir.² Kaynaklarda Kays'ın doğum tarihiyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamakla birlikte bi'sete yakın bir zamanda doğduğu ve hicret esnasında henüz genç yaşta olduğu anlaşılmaktadır.³

Kays b. Sa'd dönemin şartlarına göre Medine'nin en itibarlı ve kültür seviyesi yüksek ailelerinden birine mensuptu. Babası Sa'd b. Ubâde, Câhiliyye devrinde okuma yazmayı, yüzmeyi ve ok atmayı iyi bilen ender biriydi ve bu özellikleri sebebiyle kendisine el-Kâmil denildi. Kays'ın babası ve dedesi, Medine'nin zenginlerinden iyilik ve hayır-severliğiyle tanınan kişilerdi. Medineli ilk Müslümanlardan birisi olan Sa'd, ikinci Akabe Biati'nda seçilen on iki nakip arasında yer aldı⁴ ve Hicretten sonra Hz. Peygamber'in her türlü ihtiyacını karşılamak için seferber oldu. Hz. Peygamber'in evine her gün bir kap yemek göndermekteydi.⁵ Hz. Peygamber hicretin ilk yıllarında zaman zaman onun evine gelir dinlenirdi.⁶

Dumaşk, yy. ty., XLIX, 396; ez-Zehabi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk., Şuayb el-Arnâvût-M. Nuaym el-Arksûsi, Beyrut 1986, III, 102; İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali (852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk., A. M. el-Bicâvî, Kahire 1970, V, 473; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984, VIII, 353. Kays b. Sa'd'ın Ümâme adında ana baba bir kız kardeşi (İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 373; Halife, *Tabakât*, I, 97), Saïd ve İshak adlarında iki erkek kardeşinin olduğu (el-Mizzî, Ebu'l-Haccâc Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*, nşr., Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980, XXIV, 41) belirtilir.

² İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 373; Halife, *Tabakât*, I, 97.

³ Kaynaklarda Kays'ın doğum tarihiyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılamasa da, onun Bedir Harbine iştirak ettiği ve sancaktarlık yaptığı (Bkz. Abdurrezzâk Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî (211/826), *el-Musannef*, thk., Habiburrahmân el-A'zamî, Beyrut 1403, V, 458), Hicretin sekizinci yılında 400 kişilik bir birliğe kumandan tayin edildiği (Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 326; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (öl. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut ty., V, 84) bilgilerinden hareketle onun Hicret esnasında genç bir delikanlı olduğu söylenebilir.

⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 613-617; VI, 52; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 112; krş. el-Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitâbü'l-Megâzi*, thk., Marsden Jones, London 1966, II, 775, 776, 825; III, 1095.

⁵ Muhammed b. İshâk b. Yasâr (151/768), *Sîratu İbn İshâk*, thk., Muhammed Hamidullah, Konya 1981, s. 243; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 614; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem (310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407, II, 212. Hz. Peygamber hangi eşinin yanında bulunuyorsa Sa'd b. Ubâde'nin gönderdiği yemek oraya gelirdi (İbn İshâk, *Sîratu İbn İshâk*, s. 243). Sa'd b. Ubâde'nin gönderdiği yemeğin daha çok etten yapılan tirit yemeği olduğu belirtilir (İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 614).

⁶ Örneğin Hz. Peygamber'in Sa'd b. Ubâde'nin evine gelerek banyo yapıp yemek yediği ve oradan ayrılırken Sa'd'ın ona bir binek tahsis ettiği, oğlu Kays'ı da ona eşlik etmesi için görevlendirdiği rivayet edilir (Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned*, I-VI, Mısır ty., III, 421). Bir başka rivayete göre, Sa'd b. Ubâde oğlu Kays ile birlikte Hz. Peygamber'e kaybolan hayvanı yerine bir hayvan götürdüklerinde, Hz. Peygamber Sa'd'a, "Medine'ye geldiğimiz zamandan beri bize yaptığın cömertlik sana yetmiyor mu?" demekten kendini alamamıştır. Sa'd bundan duyduğu memnuniyeti ifade edince Hz. Peygamber onu

Sa'd b. Ubâde'nin Hz. Peygamber ile olan yakın dostluğunun Kays b. Sa'd üzerinde de etkili olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Sa'd, oğlu Kays'ı hicretin ilk yılında Hz. Peygamber'in hizmetine verdi.⁷ Böylece Kays, on yıl boyunca Hz. Peygamber'in hizmetinde bulundu⁸ ve O'nun terbiyesi altında yetişti. Hz. Peygamber hizmetinde bulunanlara yetenek ve kabiliyetlerine göre görev vermekteydi;⁹ zekâsı ve fiziğiyle dikkati çeken Kays'ı güvenliğini sağlamakla görevlendirdi.¹⁰ Zaman zaman toplanan zekât mallarını korumak da Kays'ın sorumluluğundaydı.¹¹ Bu sayede Kays ilk idari tecrübelerini Hz. Peygamber'in yanında edinmiş oldu.

İyilik ve cömertlik yapmayı aileden tevarüs etmiş olan Kays b. Sa'd, katıldığı gazve ve seriyyelerde bu özelliğini sergilemiştir. Nitekim o, Hz. Peygamber tarafından hicretin sekizinci yılında keşif amacıyla Kızıldeniz kıyısına gönderilen Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh komutasındaki 300 kişilik birliğin içinde yer almış; sefer sırasında ordu açlık sıkıntısı çekmeye başlayınca, bölgede bulunan bir şahıstan, bedeli Medine'de babası tarafından verilmek üzere beş deve satın alarak bunların üçünü orduya ikram etmiştir. Diğer ikisini ikram etmesine seriyye komutanı

överek hayır duada bulunmuş ve Allah'ın ona iyi huy verdiğini, insanların madenler gibi olduklarını, Câhiliyye döneminde hayırlı olanların İslam'da da hayırlı olduklarını ve bu iyiliklerinin zayı olmayacağını belirtmiştir (Vâkıdî, *Meğâzi*, III, 1095).

⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, III, 422.

⁸ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, (256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk., es-Seyyid Hâşim en-Nedvî, Dâru'l-Fikr, by. ty., VII, 141; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtim (354/965), *Kitâbu's-Sikât*, thk., es-Seyyid Şerifuddin Ahmed, Dâru'l-Fikr, by. 1975, III, 339; İbn Hibbân, *Meşâhiru'l-Ulemâi'l-Emsâr*, s. 61; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 103; krş. Şemsuddin es-Sehâvî (902/), *et-Tuhfetu'l-Latîfe fî Târîhi Medîneti's-Şerîfe*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, II, 387.

⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 337.

¹⁰ Enes b. Mâlik'ten nakledilen bir rivayete göre Kays, Hz. Peygamber'in güvenlik âmiri mevkiindeydi (et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (360/970), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk., Hamdi Abdülmecid Selefî, Mektebetü'l-Ulûmi'l-Hukm, Musul 1983, XVIII, 346; İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed (463/1071), *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk., A. M. el-Bicâvî, I-IV, Kahire ty., III, 1289; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 337). Bir başka rivayete göre Hz. Peygamber, Kays b. Sa'd'ı, kendisine karşı saldırı yapılabilecek noktaya güvenlik görevlisi olarak yerleştirdi (Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 103; es-Sehâvî, *et-Tuhfetu'l-Latîfe*, II, 387). Enes b. Mâlik (ö. 93/711) Kays b. Sa'd'ın Hz. Peygamberin yanında *sâhibu's-şurta* mevkiinde olduğunu söylerken, o Hz. Peygamber döneminde henüz böyle bir kurumun olmadığına da işaret etmiş olmaktadır. Dolayısıyla Enes bu haberi Muaviye döneminde bir emniyet kurumu olarak *şurta* ortaya çıktıktan sonra rivayet etmiş olmalıdır. Öte yandan Kays b. Sa'd'ın hem boy hem de genişlik bakımından oldukça iri bir vücut yapısına sahip olduğu nakledilmektedir (İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemalüddin Yûsuf (874/1470), *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire 1929, I, 95, 96). Kendisine güvenlik görevi verilmesine bu özelliği de etki etmiş olmalıdır.

¹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 104. İbn Kesîr'in Enes b. Mâlik'ten naklettiği bir rivayete göre, Ensârdan yirmi genç Rasûlullah'ın ihtiyaçlarını karşılamak için yanından ayrılmaazlardı. Bir işin yapılmasını istediğinde onları görevlendirirdi (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 337).

müsaade etmemiştir. Medine'ye döndüklerinde olayı öğrenen babası Sa'd b. Ubâde, oğlunu bu iyiliğinden dolayı tebrik ederken onun alışverişine ve develeri kesmesine engel olmak isteyen Ömer b. el-Hattâb ile seriye komutanı Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a sitem etmiştir.¹² Kays ve babası Sa'd'ın yaptıklarını öğrenen Hz. Peygamber, onların cömertliğinin ailelerinden gelen bir özellik olduğunu belirterek onları övmüştür.¹³

Kays b. Sa'd Hz. Peygamber tarafından seriye komutanı olarak da görevlendirilmiştir. Huneyn Gazvesi dönüşü Ci'râne'de ganimetler dağıtıldıktan sonra Hz. Peygamber, Kays b. Sa'd'ı 400 kişilik bir seriyyenin başında komutan tayin ederek Sudâ' kabilesini İslam'a davet etmesi için Yemen'e göndermiştir (8/630). Kays, Kanat kasabasında ordusunu savaşa hazırlarken Sudâ' kabilesinden bir kişi,¹⁴ ordunun kendi kabilesine karşı hazırlandığını öğrenince acilen Hz. Peygamber'e giderek, kabilesi adına geldiğini ve İslam'ı kabul edeceklerini belirtip askerleri geri çağırmasını rica etmiştir. Hz. Peygamber de orduyu geri çağırması ve Sudâ' kabilesinden 15 kişi Medine'ye gelerek Müslüman olup kabileleri adına Hz. Peygamber'e biat etmiştir.¹⁵

¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 132. Seriyeye katılanların Kızıldeniz sahiline vardıklarında, sahile vurmuş bir balinanın etinden yedikleri ve sefer sırasında herhangi bir çatışma olmadığı belirtilir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 132. Bazı tarihçiler (İbnü'l-Esir, İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk., Ebû'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdi, Beyrut 1995, II, 232-233; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 276) bu seriyyenin hicri sekizinci yılın Recep ayında gönderildiğini ve Kays'ın bu sefer esnasında 9 deve kestiğini, daha fazla deve kesmesine Ebû Ubeyde'nin engel olduğunu kaydederler.

¹³ Vâkıdî, *el-Megâzi*, II, 774-776. Kays'a ödünç deve satan bedevi, Sa'd b. Ubade'ye gelip kavminin seyyidlerinden birisi olan oğlu Kays'a yaptığı iyiliği anlatmış, onu malsız bırakmadığını, seriye kumandanı mal satmasını engellemek istediği halde, ahlaki özelliklerini tanıdığı Kays'a develeri verdiğini söylemiş, bu olayı öğrenen Peygamber de "Kays cömert bir ailedendir, cömertlik bu aile efradının tabiatındandır" diyerek Kays'ı ve babasını takdir etmiştir (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 233). Zehebî, Kays'ın Medine'ye döndüğünde durumu babasına anlattığını, babası Sa'd'ın, oğlunun ödünç deve satın almasına engel olmak isteyen Ömer ve Ebû Bekir'e giderek oğlu Kays'a söyledikleri sözlerden dolayı özür dilemelerini istediğini belirtir (Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 106). Bu rivayetler, Sa'd b. Ubâde ile Hz. Ömer arasında daha Hz. Peygamber döneminde gizli bir rekabet olduğunu hisas ettirmektedir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonra Ensâr, Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmek üzereyken Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh gelerek onlarla tartışıp Hz. Ebû Bekir'in seçilmesini sağlamışlardır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk., Taha Abdurraûf Sa'd, Dâru'l-Cil, Beyrut 1411/1990, VI, 77-83; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 182-186; 316-317; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk., Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1967, I, 12-17; el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk., Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, Beyrut 1996, II, 259-273; Taberî, *Târîh*, II, 233-235, 241-244.

¹⁴ İbn Kesir (*el-Bidâye*, V, 84), bu şahsın adının Ziyâd b. el-Hâris es-Sudâi olduğunu kaydeder.

¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 326; İbn Kesir, *el-Bidâye*, V, 84; Mustafa Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982, s. 113. Hz. Peygamber'in Yemen kökenli Sudâ' kabilesi üzerine göndereceği orduya Yemen kökenli Hazrec'den Kays b. Sa'd'ı kuman-

Kays b. Sa'd, Hazrec içindeki sorunların çözümünde babasına yardımcı olmuştur. Bir keresinde Hazrec kabilesinden Safvân b. Muattal, kabiledaşı şair Hassân b. Sâbit'i hakkında söylediği bir hiciv sebebiyle kılıçla yaralayınca, orada bulunanlar tarafından tutuklanmıştı. Hassân Rasûlullah'a gidip aldığı yaradan dolayı ölebileceğini söyleyerek Safvân'dan davacı olmuş, tarafları dinleyen Hz. Peygamber sonuç belli oluncaya kadar Safvân'ın tutuklu kalmasına karar vermişti. Bu olayı öğrenen kabile lideri Sa'd b. Ubâde, kabiledaşları arasında oluşan husumeti gidermek için harekete geçmiş, Hazreclilere, Hz. Peygamber'in doğru karar verdiğini, ancak Safvan'ın affedilmesinin ve Hassân'ın da davadan vazgeçmesinin daha uygun olacağını söylemişti. Fakat orada bulunan Hazrecliler muhtemelen Hz. Peygamber'in verilmiş bir kararı bulunduğundan dolayı Sa'd'ın görüşünü kabul etmek istememişlerdi. Bunun üzerine Kays b. Sa'd söz alarak, Hazreclilere böyle bir olayda babası Sa'd'ı yalnız bırakmalarını gerektiği uyarısında bulunmuştu. Bunun üzerine Safvân'ı tutanlar bağlarını çözüp serbest bıraktılar. Sa'd b. Ubâde, Hassân'ın gönlünü alarak bu davadan vazgeçmesini sağladı. Safvân'ı da yanına alarak evine götürüp ihtiyaçlarını karşıladı. Bu iki sahabinin Sa'd tarafından barıştırıldığını öğrenen Hz. Peygamber, "Allah, Sa'd'a cennet elbiseleri giydirdi" duasını yaparak memnuniyetini dile getirdi.¹⁶ Bu olayda Sa'd b. Ubâde'nin, kendi kabilesine mensup kişiler arasında meydana gelen anlaşmazlığı daha fazla büyümeden kabilenin iç dinamikleriyle çözmek için harcadığı çaba, kendisini destekleyen oğlu Kays'ın Hazreclileri etkileyecek nitelikte konuşması, tarafların barıştırılması ve Rasûlullah'ın yaklaşımı dikkat çekicidir.

Gerek babası ve gerekse kendi özelliklerinden dolayı Kays b. Sa'd, Ensâr içinde tanınan saygın bir kişiydi. Bu yüzden o, bazı gazvelerde Ensârın sancağını taşımış,¹⁷ bazı gazvelerde de Hz. Peygamber'in sancaktarlığını yapmıştır.¹⁸ Mekke'nin fethi sırasında Ensârın sancağını taşıyan Sa'd b. Ubâde, Mekkelileri kılıçtan geçirmekle tehdit etmiş, bunu öğrenen Hz. Peygamber, sancağı Kays b. Sa'd'ın almasını emretmiş,¹⁹ Sa'd da sancağı oğlu Kays'a vermek durumunda kalmıştır.²⁰ Hz.

dan tayin etmesi dikkat çekicidir. Onun Yemen kökenli kabileler arasındaki yakınlık ilişkisinden yararlanarak, savaşmadan Sudâ' kabilesinin teslim olmasını hedeflediği anlaşılmaktadır. Nitekim Medine'ye gelen Sudâ kabilesi heyetini Kays'ın babası Sa'd b. Ubâde misafir etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 326; İbn Kesir, *el-Bidâye*, V, 84. Rasûlullah'ın Kays'ı komutan tayin etmesi, Cî'râne'de Ensâr arasında oluşan rahatsızlığı gidermeye yönelik bir girişim de olabilir.

¹⁶ Vâkıdî, *el-Meğâzi*, II, 436-38.

¹⁷ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 458.

¹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 102, 103, 104; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 295.

¹⁹ Sa'd b. Ubâde, "Bugün savaş ve kan dökmenin helal olduğu ve Allah'ın Kureyş'i zelil ettiği gündür" şeklinde sözler söylemiş, bunu öğrenen Hz. Peygamber de, "Bugün merhamet ve Allah'ın Kureyş'i yücelttiği bir gün olacaktır" diyerek kan aktılmanın hedeflenmediğini açıkça ifade etmiştir. Vâkıdî, *Meğâzi*, II, 821; İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 135.

Peygamber, Ensârın lideri konumundaki Sa'd b. Ubâde'den sancağı alıp Kays'a vermekle, bu yetkiyi aynı ailede bırakmış, yapılan her ne kadar Sa'd'ın hoşuna gitmemişse de²¹ Ensârı pek fazla rahatsız etmemiştir.²²

Hire halkının kendi liderlerine secde ettiğini gören Kays b. Sa'd basit bir kıyasla secde edilmeye Rasûlullah'ın daha layık olduğunu düşünerek bunu Hz. Peygamber'e teklif etmiştir. Fakat O, Allah'tan başkasına secde edilemeyeceğini belirterek böyle bir hareketi kabul etmemiştir.²³

2. İlk Üç Halife Döneminde Kays b. Sa'd

Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün, Benû Sâide gölgeğinde toplanan Ensâr, Sa'd b. Ubâde'ye devlet başkanı olması için teklifte bulunmuş, halifenin Medineli Müslümanlardan olmasını isteyen Sa'd, hasta olmasına rağmen başkanlık teklifini kabul etmiştir. Fakat bu sırada toplantıya katılan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. el-

²⁰ Vâkıdî, *Meğâzi*, II, 822. İbn Sa'd'ın rivayetine göre bu seferde Sa'd Ensârın değil Peygamberin sancağını taşımaktaydı. Onun Kureyş hakkındaki sözü Peygambere ulaşınca, sancağı Sa'd'dan alıp oğlu Kays'a verdi. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 135. Başka bir rivayete göre Sa'd b. Ubâde Ensârın sancağını taşımaktaydı. Sa'd çevresindeki Ensâra, "Bugün Kâbe'de savaşın helal olacağı gündür" şeklinde sözler sarf edince bunu duyan bir Muhâcîr, onun sözlerini Hz. Peygamber'e ilettili. Mekke'de kan akıtılmasını istemeyen Hz. Peygamber, Sa'd'ın oğlu Kays'ı yanına çağırıldı ve sancağı babasından alıp taşıması talimatını verdi. Bkz. El-Fâkihi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ishâk, *Ahbârü Mekke fi Kadîmi'd-Dehr ve Hâdisihi*, thk., Abdülmelik Abdullah Dehiş, Dâru Hadar, Beyrut 1414, V, 216; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 295-296. Sa'd'ın, "Bugün savaş günüdür" sözüne karşılık Peygamber'in "Bugün merhamet günüdür" dediği rivayet edilir. Bkz. İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzi ve's-Siyer*, thk., Muhammed el-İd el-Hatrâvî vd., Beyrut 1992, II, 232.

²¹ Sancağı almak isteyen Kays'a babası Sa'd'ın kızdığı ve sancağı sadece Peygamberin emriyle alabileceğini söylediği, Peygamberin emriyle sancağı almak istediğini bildirmesi üzerine sancağı oğluna verdiği rivayet edilir. Bk. Fâkihi, *Ahbârü Mekke*, V, 216; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 295-296.

²² Sa'd b. Ubâde muhtemelen bu sözleri henüz Müslüman olmayan Mekke'deki Kureyşlilerin yıllarca Medine'yi tehdit edip mal ve can kayıplarına yol açmalarına olan öfkesinden dolayı söylemiştir. Artık o, Müslümanların Kureyşlilerden intikam alma zamanının geldiğini düşünüyordu. Muhtemelen çevresindeki Ensâr da benzer duygu ve düşünceleri paylaşıyordu. Oysa Muhacirler, akrabalarından pek çok kötülük görmüş olsalar da onların zarar görmesini istemiyorlardı. Düşmanı imhayı değil, kazanmayı gaye edinen Hz. Peygamber, Mekkelilerin potansiyel gücünü yok etmeyi değil, bu gücü kazanarak daha sonra kullanmayı düşünüyordu. Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2001, s. 258. Ne var ki, başta Sa'd olmak üzere Ensâr bunu hoş karşılamamış, Kureyş'e tanınan ayrıcalık olarak görmüş, daha sonra Ci'râne'de kendilerine ganimetten pay verilmeyince rahatsızlıklarını Sa'd b. Ubâde vasıtasıyla Hz. Peygamber'e iletmişlerdir. Ci'râne'de meydana gelen olaylarla ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, VI, 77-83; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 114-115, II, 152-154; Taberî, *Târîh*, II, 176-177; Ahmet Önkâl, "Ci'râne", *DİA*, VIII, 25.

²³ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (275/888), *es-Sünen*, thk., M. Muhyiddin Abdulhamid, İstanbul 1981, "Nikâh", 40; ed-Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman (255/868), *es-Sünen*, Beyrut 1407, I, 406.

Cerrâh, halifenin Muhacirlerden olması gerektiğini ileri sürmüşler ve yapılan tartışmalar sonucunda Ensâr, Sa'd b. Ubâde'den vazgeçerek Muhacirlerin aday gösterdiği Ebû Bekir'e biat etmiştir.²⁴ İbn Kuteybe'ye nisbet edilen *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eserde nakledildiğine göre, hasta olduğu için Benû Sâide gölgeliğinde bulunanlara sesini duyurmakta güçlük çeken Sa'd, oğlu Kays'tan sözlerini duyurması için yardım talep etmiş, Kays da babasının sözlerini yüksek sesle tekrar ederek toplantıda bulunanlara aktarmıştır.²⁵ Burada yapılan tartışmalardan sonra Ensârın kendisinden ayrılıp Ebû Bekir'e biat etmesi, Sa'd b. Ubâde'yi çok üzmüş ve bundan dolayı Hz. Ebû Bekir'e biat etmediği gibi açıkça muhalefet etmiş, onun arkasında ne vakit ne de Cuma namazlarını kılmıştır. Daha sonra Medine'den ayrılarak Suriye tarafına gitmiş ve orada vefat etmiştir.²⁶

Sa'd b. Ubâde Hz. Ebû Bekir'e biat etmediğine göre, oğlu Kays biat etti mi? Bununla ilgili kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanılamamaktadır. Ne var ki, Hz. Ebû Bekir halife olduktan birkaç gün sonra Sa'd'a bir elçi göndererek, Hazrec dâhil insanların kendisine biat ettiklerini belirtip onu kendisine biat etmeye davet etmiştir. Buna karşın Sa'd, ölünceye kadar ona biat etmemekte kararlı olduğunu, ailesi ve aşireti kendisine destek verirse ona karşı savaşmaktan çekinmeyeceğini söylemiştir. Kendisine biat eden Ensârı karşısına almak istemeyen Hz. Ebû Bekir ona biat etmesi için baskı yapmamıştır.²⁷ Öyle anlaşılıyor ki, birkaç gün içinde, Kays b. Sa'd da dâhil olmak üzere Sa'd b. Ubâde dışında Ensârın hemen hepsi Hz. Ebû Bekir'e biat etmiştir.

²⁴ Ensârın yaptığı bu toplantı ve Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesiyle ilgili geniş bilgi için bkz. el-Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'r-Ridde ve Nebezetun min Futûhi'l-İrâk*, neşr. Muhammed Hamidullah, Paris 1989/1409, s. 21-28; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, VI, 77-83; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 182-186; 316-317; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeyni, Kahire 1967, I, 12-17; Belâzurî, *Ensâb*, II, 259-273; Taberî, *Târîh*, II, 233-235, 241-244.

²⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 12-13. Taberî de benzer bir rivayeti zikreder ancak, Kays'ın adını vermeden, Sa'd'ın sözlerini oğlunun veya amcasının oğlunun seslendirdiğini belirtir (Taberî, *Târîh*, II, 241).

²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 616, 617, VII, 390; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 17; Belâzurî, *Ensâb*, II, 272. Taberî, *Târîh*, II, 244-245; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 307-308.

²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 616; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 17; Taberî, *Târîh*, II, 244-245. Hz. Ömer Hz. Ebû Bekir'e Sa'd'ı biate zorlaması tavsiyesinde bulunmuş ancak orada bulunan Hazrecli Beşir b. Sa'd, ona baskı yapılmasının kabile asabiyetini harekete geçireceğini ve Ensârın biati bozarak Sa'd b. Ubâde'ye sahip çıkacağını şu sözlerle dile getirmiştir: "Sa'd, öldürülünceye kadar sana biat etmez. Yanındaki oğlu, ailesi ve aşireti öldürülmedikçe o öldürülmüş olmaz. Hazrec öldürülmedikçe onları öldürmüş olmazsınız. Evs öldürülmedikçe Hazrec öldürülmüş olmaz. Öyleyse lehinize sonuçlanmış bu işi aleyhinize çevirmeyin. Onu kendi haline bırakın, zaten tek başına kalmıştır, size bir zararı dokunmaz." Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 616; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 17; Taberî, *Târîh*, II, 244-245.

Daha sonra babasının neden halife olamadığı kendisine sorulduğunda Kays b. Sa'd, aslında babasının iyi bir siyaset izlediğini fakat onu çekemeyen bir kişinin onun halife olmasını engellediğini belirtmiştir.²⁸ Onun değerlendirmesine göre babasının halife olmasını Sakifetu Benî Sâide'de yapılan tartışmada Hazrec kabilesinden olmasına rağmen halifenin Kureyşten olması görüşünü destekleyen ve Hz. Ebû Bekir'e ilk biat eden Beşir b. Sa'd (ö.12/633) engellemiştir.²⁹

Kays b. Sa'd babası Medine'den ayrıldıktan sonra ailenin reisi olmuştur. Kaynaklarda bununla ilgili şöyle bir olay anlatılır: Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde Sa'd b. Ubâde, malını çocukları arasında paylaştırarak Medine'den ayrılıp Suriye'nin güneyinde bulunan Havrân'a³⁰ gittikten sonra hamile olduğu anlaşılan hanımı doğum yapmış ve yeni doğan çocuk babasının malından mahrum kalmıştır. Bunu öğrenen Hz Ebû Bekir ve Hz. Ömer bu çocuğun mağduriyetini gidermek için Kays b. Sa'd'a gelip Sa'd'ın mallarını yeniden paylaşımaya teklif etmişler, fakat Kays babasının yaptığı işlemi kesinlikle değiştirmeyeceğini belirterek onların teklifini kabul etmemiş, yeni doğan kardeşinin mağdur olmaması için kendi payını ona verdiğini açıklamıştır.³¹

Hz. Ebû Bekir döneminde Kays b. Sa'd, Suriye fetihlerinde bulunmuştur.³² Hz. Ömer döneminde Amr b. el-Âs ile birlikte Mısır ve

²⁸ Belâzurî, *Ensâb*, III, 285; Müberred, *el-Kâmil*, II, 117; İbn Abdірabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (327/939), *el-Ikdü'l-Ferîd*, thk. Ahmed Emin ve diğ., Kahire 1965, IV, 338; el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali (346/956), *Mürücu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, Mısır 1384/1964, III, 25-26; krş. Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/904), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sâdır, Beyrut ty., II, 187.

²⁹ Hazrec'in ileri gelenlerinden Beşir b. Sa'd, Benû Sâide gölgeğinde Kureyşlilerin de katılmasıyla yapılan tartışmada, hilafetin Kureyşlilerin hakkı olduğunu söylemiş, bunun üzerine orada bulunan Hazrec kabilesinden Hubâb b. Münzir (ö. 20/641) onu amcasının oğlu Sa'd b. Ubâde'ye haset etmekle suçlamıştır. Beşir sadece bununla kalmamış aynı zamanda Hz. Ebû Bekir'e ilk biat eden kişi olmuştur. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 16; Taberî, *Târîh*, II, 243; krş. Belâzurî, *Ensâb*, II, 260, 263. Öyle anlaşılıyor ki, Beşir b. Sa'd, Sa'd b. Ubâde'nin halife olmasını destekleseydi hilafetin siyasi seyri belki de değişecekti.

³⁰ Havran bölgesi, 13/634 yılında Hâlid b. Velid kumandasındaki İslam ordusu tarafından fethedilmiştir. Havran ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yâkût, *Mu'cem*, II, 364-365; Besim Dokrat, "Havrân", *İA*, V/1, s. 378-379; Şit Tufan Buzpınar, "Havrân", *DİA*, XVI, 539-541.

³¹ el-Muberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid (285/898), *el-Kâmil fi'l-Lugati ve'l-Edeb*, tah., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-IV, Kahire ty., II, 116. Zehebî, Sa'd'ın ölüm haberi Medine'ye ulaştıktan sonra halife Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in Kays'a bu teklifi yaptıklarını kaydeder. Bkz. ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm (Ahdu'l-hulefâi'r-Râşidin)*, thk., Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1987/1407, s. 92-93; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 33.

³² Kays b. Sa'd, Halid b. Velid tarafından Gassânî hükümdarı Cebele b. Eyhem'e (bkz. Mustafa Fayda, "Cebele b. Eyhem", *DİA*, VII, 184-185) Bizans ile işbirliği yapmaması ve

İskenderiye'nin fetihlerine iştirak etmiştir.³³ Dolayısıyla Mısır fatihleri arasında yer alan Kays, daha sonra vali tayin edildiği bu bölgeyi ve buraya yerleşen ilk gazileri tanıma fırsatı elde etmiş ve onlarla aynı haklara sahip olmuştur.

Kaynakların Hz. Osman dönemindeki faaliyetlerinden söz etmediği Kays b. Sa'd, Hz. Ali'nin halife oluşundan sonra adından sıkça söz edilen sahabilerden biri haline gelmiştir.

3. Hz. Ali Döneminde Kays b. Sa'd'ın İdari ve Siyasi Faaliyetleri

Hz. Peygamber vefat edince Ensâr, Sa'd b. Ubâde'yi devlet başkanı yapmak için harekete geçip siyasetin belirleyici aktörü olmak istediye de bunu başaramadı. İlk üç halife döneminde Ensâra önemli idari görevler verilmedi. Hz. Ömer yerine geçecek halifeyi belirleyecek şuraya onlardan temsilci tayin etmedi. Muhtemelen Ensârın Sa'd b. Ubâde'yi devlet başkanı yapma girişimi, halifeler tarafından Ensârın potansiyel siyasi rakip olarak algılanmasına yol açtı. Bununla birlikte Ensâr ilk iki halifeyi destekledi. Onlar da çeşitli konularda Ensârın görüşüne başvuruldular. Hz. Osman ise hilafeti döneminde sadece Ensârı değil muhacirleri de ihmal ederek Ümeyyeoğullarına öncelik verdi. Bunun üzerine Ensâr ve muhacirler halifenin politikalarını eleştirmeye ve zamanla onu desteklememeye başladılar. Bu gelişme eyaletlerden Medine'ye gelen asilerin rahat hareket etmelerini sağladı. Dolayısıyla Ensâr, halifeye karşı muhalefetin yanında yer aldı, aktif olarak isyancıları desteklemese de, tarafsız kalarak onların işini kolaylaştırdı. Yönetimle yakın ilişki içinde bulunan birkaç Medineli dışında Hz. Osman'dan yana tavır koymayan olmadı.³⁴

Bu dönemde isyancıların eylemlerine karşı çıkmayan Kays b. Sa'd'ın tarafsız davrandığı ve Hz. Osman'ın görevden uzaklaşmasını istediği anlaşılmaktadır. Gerek isyancılar ve gerekse onların eylemine karşı çıkmayarak destek veren Ensâr, Hz. Osman'ın öldürülmesini değil, görevden ayrılmasını istiyorlardı. Nihayet istifa etmeye yanaşmayan Hz. Osman yaklaşık kırk gün süren kuşatmadan sonra 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656 Cuma) tarihinde şehit edildi. Onun yerine hilafet makamına genel olarak Medine'deki ileri gelen ashabın ve isyancıların

kan kardeşi olan Araplara karşı savaşmaması için görüşmek üzere gönderdiği Medineli Müslümanlardan oluşan heyet içinde yer almıştır. Geniş bilgi için bkz. El-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822), *Fütûhu's-Şâm*, I-II, Dâru'l-Cil, Beyrut ty, I, 171-172.

³³ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, II, 49-50, 84-86; İbn Abilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillah (257/870), *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, thk., Charles Torrey, el-Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad ty., s. 98. İbn Abilhakem, Kays'ı fethi katılıp Cuma mescidi çevresinde arsa sahibi olanlar arasında zikreder (İbn Abilhakem, *Fütûhu Mısr*, 98).

³⁴ Belâzurî, *Ensâb*, VI, 174-175, 190-192, 210-211.

biatini alan Hz. Ali geçti.³⁵ Fakat başta Muaviye olmak üzere Ümeyyeoğulları onun halifelğini tanımadılar. Bazı sahabiler de kimin haklı olduğunu bilemediklerini ileri sürerek Hz. Ali'ye biat etmediler. Böylece ilk defa İslam toplumu siyasi bakımdan üç gruba ayrılmış oldu. Bu durum karşısında Hz. Ali, Hâşimoğulları, isyancılar ve Ensâra dayanmak zorunda kaldı. Böylece ilk üç halife tarafından idari görevlere getirilmeyerek yönetimin dışında bırakılan Hâşimoğulları ve Ensâr, yönetime katılma imkânı elde ettiler. Hz. Ali Hz. Osman'a karşı isyan edenlerden bazılarını da zaman içinde idari görevler verdi.³⁶ Bir bakıma daha önceki dönemin mağdurları Hz. Ali'nin iktidara gelişiyle birlikte dayanışma içine girdiler.

Hz. Ali halife olunca, Ensârdan Osman b. Huneyfî Basra'ya, Sehl b. Huneyfî Şam'a, amcazadesi Ubeydullah b. Abbas'ı da Yemen'e vali tayin etmiştir.³⁷ Fakat Şam ve Küfe'ye gönderdiği valiler görev yerlerine varamayıp muhalifler tarafından geri çevrilmişlerdir.³⁸

Hz. Ali diğer eyaletlere vali tayin ederken başlangıçta Mısır'ı bu uygulamanın dışında tuttu. Çünkü Hz. Osman muhasara altındayken Mısır'da bulunan muhalifler vali Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i görevinden uzaklaştırarak buradaki muhaliflerin önderi Muhammed b. Ebî Huzeyfe'yi³⁹ vali yapmışlardı.⁴⁰ Hz. Ali halife olunca onu görevinde bı-

³⁵ Seyf, *Fitne*, 95; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 31; el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, thk., Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, Beyrut 1996, III, 7; ed-Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbârü't-Twâl*, tah., Abdülmun'im Âmir, Kahire 1960, 140; Taberî, *Târîh*, III, 6. Ayrıca bkz. Cl., Huart, "Ali", *IA*, I, 307; Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali", *DİA*, II, 372; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, Ankara, 1990, s. 123, 125; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, s. 199; Mustafa Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul 1998, s. 34; Abdulhalık Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara 2004, s. 207-208. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle ilgili rivayetlerin tahlili için bkz. Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD*, XXVII, Ankara 1985, 149-176.

³⁶ Örneğin Hz. Ali isyancıların önde gelenlerinden Muhammed b. Ebî Bekir'i Mısır'a vali tayin etmiştir (Belâzürî, *Ensâb*, III, 163; Taberî, *Târîh*, III, 65-68, 126-127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 272); Mâlik b. Hâris el-Eşter'i el-Cezîre valiliğine atamıştır (el-Minkarî, Nasr b. Muzâhim (212/827), *Vak'atu Sıffîn*, thk., Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382/1962, s. 12). Buna Adnan Demircan da işaret etmektedir (Adnan Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, İstanbul, 2002, s. 83).

³⁷ Taberî, *Târîh*, III, 3 (Seyf).

³⁸ Taberî, *Târîh*, III, 3. Bunun üzerine Hz. Ali, Şam valisi Muaviye ile Küfe valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye birer mektup göndererek kendisine biat etmelerini istemek durumunda kalmıştır (Taberî, *Târîh*, III, 4).

³⁹ Habeşistan'da doğan Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Muaviye'nin dayısının oğludur. Babasının vefatından sonra Hz. Osman'ın himayesinde yetişmiş ve ondan istediği valilik görevini alamayınca Mısır'a giderek halife aleyhine faaliyete başlamış ve valiliği ele geçirmiştir. Geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Târîh*, 53, 433, 601.

⁴⁰ Taberî, *Târîh*, III, 61-62 (Vâkıdî'den), 133 (Vâkıdî'den); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 266; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 251. Fethedilmesinden sonra Mısır'da sırasıyla Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh valilik yapmıştı. Amr b. el-Âs'ın görevden alınış sebebi

raktı. Fakat Hz. Ali'nin halifelğini tanımayan Muaviye, Mısır'ı kazanmak ya da etkisiz hale getirmek için harekete geçti ve Suriye sınırında, Mısır-Filistin yolu üzerinde bulunan el-Ariş⁴¹ kentine saldırarak şehri savunmakta olan vali Muhammed b. Ebî Huzeyfe'yi yakalayarak esir aldı.⁴² Bununla birlikte Muaviye, Mısır'da bulunan Hz. Osman taraftarlarınınca desteklenmediği için şehre giremedi. Muhtemelen Muhammed, bir ay kadar valilik yapabildi.⁴³

Bunun üzerine Hz. Ali, gerek insan potansiyeli gerekse ekonomik kaynakları bakımından önemli ordugâh şehri olan Mısır'ı elinde tutabilmek için Ensârın liderlerinden dirayeti ve kahramanlığıyla tanınan Kays b. Sa'd'ı oraya vali atadı.⁴⁴ Muhtemelen onun atanması Hz. Ali'nin iktidara gelişinden yaklaşık 45 gün sonra gerçekleşti.⁴⁵

ve tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001, s. 120-121.

⁴¹ Ariş, Filistin'den Mısır'a gidiş yolunda bulunan ve Mısır toprakları içinde yer alan bir şehirdir. Ya'kûbi, *Târîh*, II, 148; Buhl, F. "Ariş", *İA*, IV, 221; Mustafa L. Bilge, "Ariş", *DİA*, III, 378-379.

⁴² Taberî, *Târîh*, III, 61-62 (Vâkidi'den) , 133 (Vâkidi'den); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 266; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 251; Bakır, *Hz. Ali*, 88. Belâzuri'nin kaydettiği rivayetlere göre Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Kays b. Sa'd Mısır'a gelince oradan Medine'ye gitmek üzere yola çıkmış, bunu haber alan Muaviye onu yakalatıp hapsedirmiş ve Hz. Osman tarafı bir adam tarafından öldürülmüştür (Belâzuri, *Ensâb*, III, 174-175; Taberî, *Târîh*, III, 133). Taberî'nin Hişâm b. Muhammed el-Kelbi'den rivayetine göre Muhammed b. Ebî Bekir öldürüldüğünde Muhammed b. Ebî Huzeyfe Mısır'da bulunmaktaymış. Amr, Mısır'ı ele geçirince Muhammed'i yakalatıp Muaviye'ye göndermiş. Tutuklanan Muhammed hapisten kaçmış, ancak daha sonra yakalanarak öldürülmüştür (Taberî, *Târîh*, III, 133). Muhammed b. Ebî Huzeyfe hakkındaki çeşitli rivayetler için bkz. Belâzuri, *Ensâb*, III, 174-176; Taberî, *Târîh*, III, 61-62, 133; el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, thk., Rhuvan Guest, Leyden London 1912/ Beyrut 1908, s. 20.

⁴³ Kays b. Sa'd'ın Mısır'a vali tayin edildiğini öğrenen Mısır eski valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin kendi yakınlarına çok nankörlük ettiğini fakat buna rağmen bir ay bile valilik yapamadığını söylemiştir (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 266).

⁴⁴ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetu ve Vak'atu Cemel*, I, 100; Belâzuri, *Ensâb*, III, 161; el-Belâzuri, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, thk., Rıdvân Muhammed Rıdvân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403, s. 229; Dineverî, *Ahbâr*, 141; Taberî, *Târîh*, III, 3, 61, 62; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 268.

⁴⁵ Taberî, *Târîh*, III, 61-62; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 229, 251. Taberî'nin Ebû Mihneften (ö. 157/774) naklettiğine göre, Hz. Ali, Kays b. Sa'd'a verdiği atama mektubunu Safer 36 (Ağustos 656) tarihinde yazdırmıştı (Taberî, *Târîh*, III, 63). Dineverî ve Taberî'nin Seyf b. Ömer'den naklettiği rivayete göre ise, Hz. Ali 36 yılının başında vilayetlere valilerini gönderirken Kays'ı da Mısır'a vali olarak göndermiştir (Dineverî, *Ahbâr*, 141; Taberî, *Târîh*, III, 3). Bazı tarihçiler ise Kays'ın 37. yılda Mısır'a vali tayin edildiği görüşündedir. Bunlardan birisi olan el-Kindî (ö. 350/961) Kays'ın 37 yılı Rebiyülevvel ayı başında (17 Ağustos 657 Perşembe) Mısır'da göreve başladığını nakleder (el-Kindî, *Vulât*, s. 20). İbn Abdilhakem (ö. 257/870) ay ve gün belirtmeksizin Kays'ın 37 yılında Mısır'a vali tayin edildiğini zikreder (İbn Abdilhakem, *Fütüh*, s. 274). ez-Zehebi (ö. 748/1347) de aynı görüştedir (ez-Zehebi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, (Ahdu'l-Hulefâi'r-Râşidin), thk., Ömer

Hız. Ali, Kays b. Sa'd'ı Mısır'a vali tayin edince ona birtakım tavsiyelerde bulunmuştur.⁴⁶ Orada hem dostları hem de düşmanları bulacağını hatırlatarak, düşmanlarını sindirmek, dostlarını güçlendirmek için bir orduyla Medine'den oraya gitmesini emretti. Halka karşı iyi davranmasını, kötülere taviz vermemesini ve adaletten ayrılmamasını tavsiye etti.⁴⁷ Bunun üzerine Kays b. Sa'd halifeye şu cevabı verdi:

“Allah sana rahmet etsin ey Mü'minlerin Emîri! Dediğini anladım. 'Mısır'a bir orduyla git' sözünüze gelince, şayet Mısır'a Medine'den götürüleceğim ordu olmaksızın giremeyeceksem, vallahi oraya asla girmem. Bu orduyu sana bırakıyorum. Eğer onlara ihtiyacın olursa senin yakınında olurlar ve bir yere göndermek istediğinde emrinde hazır bulunurlar. Ben oraya ailem ile birlikte gideceğim. Bana yumuşaklık ve iyilik yapma tavsiyene gelince, kuşkusuz bunun için yardımına başvurulacak olan yüce Allah'tır.”⁴⁸

Kays'ın bu sözleri, kendisine olan güveni, halifeye olan bağlılığını ve ileri görüşlülüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü o, Mısır'a ailesiyle birlikte gideceğini, halk onu Mısır'a sokmazsa, şiddet kullanarak oraya girmeye çalışmayacağını, başka bir ifadeyle halkın desteği olmadan valilik yapmanın bir anlamı olmadığını ifade etmiştir. Kaldı ki fitne olayları sebebiyle Müslümanların siyasi birliğinin bozulmaya yüz tuttuğu bir dönemde, halifenin Medine'de her an askeri bir güce ihtiyacı olabilirdi. Bu güç, Medine'deki Ensâr ailelerinin güvenliği

Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1407/1987, s. 601). 37 yılını tercih eden bu yazarlar, muhtemelen Mısır'ın fethi ve sonrası hakkında eser yazan İbn Abdilhakem'e dayanmışlardır. O da rivayetinin kaynağını vermemektedir. Muhtemelen bu haberi aktaran kişi Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin Mısır'daki valilik tarihiyle Muhammed b. Ebî Bekir'in valilik tarihini karıştırdığı için 37 yılını zikretmiştir. Kanaatimizce Kays'ın atama tarihi Taberî, Dineverî ve Belâzurî'nin (Belâzurî, *Futûh*, 229) verdikleri 36 yıldır ve olayların akışı da bunu doğrular niteliktedir.

⁴⁶ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetu ve Vak'atu Cemel*, I, 100; Belâzurî, *Ensâb*, III, 161; Belâzurî, *Futûh*, 229; Dineverî, *Ahbâr*, 141; Taberî, *Târîh*, III, 3, 61, 62; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 268.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, III, 62. Hız. Ali, halife olduktan sonra Kays b. Sa'd'ı yanına çağırarak ona şu talimatı verir: “Seni Mısır'a vali tayin ettim, kalk oraya git. Güvendiğin ve sevdiğin adamlardan istediğini yanına al ve bir ordu ile birlikte yola çık. Senin böyle yapman düşmanımı ürküteceği/korkutacağı gibi dostunu/yanında olanı daha da güçlendirecektir. İnşallah oraya vardığında iyilik yapana iyilikte bulun, şüpheye düşüren/kötü kişi için dayanılmaz ol, her seviyeden insana karşı nazik ve yumuşak davran, çünkü yumuşaklık güven verir.” Taberî, *Târîh*, III, 62.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, III, 62. A. Bakır, Kays'ın Hız. Ali'ye böyle bir kuvvetin Küfe'de bulundurulmasının ileride meydana gelecek olaylar açısından daha isabetli olacağını bildirerek ordu ile yola çıkma fikrine rağbet etmediğini belirtir (Abdulhalık Bakır, *Hız. Ali Dönemi*, Ankara 1991, s. 88-89). Böylece Bakır, Hız. Ali'nin Kays'ı Cemel Savaşı'ndan sonra Küfe'den Mısır'a gönderdiğini kabul etmiş görünmektedir. Ancak referansı Taberî, Hız. Ali halife olunca Kays'ı vali tayin ettiğini, Medine'den ordu götürmesini önerdiğini belirtmektedir.

bakımından da önemliydi. Zira Hz. Ali'nin muhalifleri, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sadece kuşatmaya katılan isyancıları değil, bu trajik olay yaşanırken Medine'de bulunduğu halde isyancılara karşı çıkmayan herkesi sorumlu tutuyorlardı. Böyle bir ortamda Kays'ın bireysel olarak sadece kendi çıkarını düşünmediği, olayları çok yönlü değerlendirerek hareket ettiği görülmektedir. Hatta o, halka nasıl davranması gerektiğiyle ilgili Hz. Ali'nin tavsiyelerine, halkla ilişkilerini Allah'ın yardımını ve buyrukları doğrultusunda en iyi şekilde düzenleyeceğini belirterek bu konuda tavsiyeye ihtiyacı olmadığını ifade etmiştir.

Hz. Ali, Şam ve Küfe'ye gönderdiği valilerin şehre sokulmayarak yoldan çevrildikleri gibi⁴⁹ Kays b. Sa'd'ın da Mısır'daki muhalifler tarafından benzer muameleye maruz kalmaması için bir orduyla Mısır'a gitmesini istemiştir.⁵⁰ Mısır ordusunda görev yapan önde gelen askerlerin Hz. Osman taraftarı oluşları ve bunların Muaviye ile işbirliği yapma ihtimali Hz. Ali'yi kaygılandırmış, başarılı olmasını istediği Kays b. Sa'd'a böyle bir teklifte bulunmuştur. Halife Mısır'daki mevcut durum sebebiyle Kays'ın valilik görevinden kaçınmasını önlemek amacıyla orduyla oraya gitmesini emretmiş olabilir.⁵¹

Hz. Ali'nin Kays b. Sa'd'ı Mısır'a vali tayin etme sebepleri arasında şunlar sayılabilir: Birincisi yukarıda kısaca ifade edildiği üzere Hz. Ali'nin halifeliğini tanımayan Muaviye Mısır'ı ele geçirmek istemekteydi. Bu yüzden oraya atanacak valinin muhaliflere karşı mücadele edebilecek güçlü bir kişiliğe sahip olması gerekmektedir. İkincisi Mısır'da Hz. Osman'ın yönetiminden memnun olmuş, yönetim ile birlikte çalışmış, bölgenin gelirlerinden birinci derecede yararlanma hakkına sahip fethe katılmış gaziler yaşamaktaydı. Bunları kontrol altında tutabilmek için, tayin edilecek valinin Mısır'ın fethine katılmış ve gazilerle aynı haklara sahip olan bir kişi olması gerekmektedir. Üçüncü olarak atanacak valinin, gerek Muaviye'ye karşı gerekse mevcut muhalefete karşı halkın desteğini alabilecek ve onlara göre İslam'da önceliği olan bir kişi olmasıydı. Dördüncüsü siyasi iktidar mücadelesinin başladığı bir dönemde, tayin edilecek valinin halifenin güvenini kazanmış ve siyasetten anlayan ilkeli bir kişi olmasıydı. İşte Hz. Ali, zikredilen bu özelliklerin hemen hepsine sahip olan Kays b. Sa'd'ı bu göreve atamıştır.⁵² Zaman içinde

⁴⁹ Taberî, *Târîh*, III, 3-4

⁵⁰ A. Bakır, Hz. Ali'nin Kays dışında Mısır'a göndermiş olduğu hiçbir valiye böyle bir teklifte bulunmamasını, ona Hz. Peygamber dönemindeki önemli yerinden dolayı gösterdiği bir iltifat olarak değerlendirmektedir (Bakır, *Hz. Ali*, s. 89).

⁵¹ Nitekim Hz. Ali, İbn Abbas'ı Şam'a vali tayin etmek istemiş, fakat o, Muaviye'nin halkı aleyhine kışkırtacağı endişesiyle bu görevden affını istemiştir. Bkz. Taberî, *Târîh*, III, 3-4; Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 127.

⁵² Abdülkerim el-Hatib, Hz. Ali'nin Kays'ı, ihlâsı, cesareti, kabilesinin kendisine olan bağlılığı ve genel olarak Araplar arasındaki yeri sebebiyle vali yaptığını vurgular (Hatib, *Ali*, s. 410).

yaşananlar bunun ne kadar isabetli bir görevlendirme olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Kays Medine'den ailesi ve yedi arkadaşıyla birlikte Mısır'a gelmiş,⁵³ minbere çıkarak insanlara, halifenin siyasi ve dini değerlendirmelerini içeren Safer 36 tarihli mektubunu okumuştur.⁵⁴ Halife bu mektubunda İslam ve Hz. Peygamber hakkında özet bilgi verdikten sonra, ilk üç halife dönemini ve kendi hilafetini şöyle değerlendirmiştir:

"Müslümanlar onun (Rasûlullah'ın) yerine iki salih emîri halife yaptılar. Bunlar kitap ve sünnetle amel ettiler, iyi bir hayat sürdürdüler, sünneti çiğnemediler ve bu hal üzere vefat ettiler. Onlardan sonra gelen yönetici (Hz. Osman) kötü işlerin meydana gelmesine sebep oldu. Böylece ümmet onun aleyhine konuşacak gerekçe buldu; ondan nefret edip onu değiştirdi. Sonra da bana gelip biat etti. Ben Allah'tan hidayet vermesini ve takva için yardım etmesini istiyorum. Beni dinleyin! Size karşı sorumluluğumuz Allah'ın kitabı ve Rasûlünün sünnetiyle amel etmek, hakkıyla sizi görüp gözetmek, sünnetini uygulamak ve görünmeyen (gaybı) hakkında size öğüt vermektir."⁵⁵

Mektubun devamında Hz. Ali onların vali Kays'a karşı sorumluluklarını ve valinin takip edeceği politikayı şöyle açıklamıştır:

"Size Kays b. Sa'd b. Ubâde'yi vali olarak gönderdim. Onunla dayanışma ve yardımlaşma içinde bulunun. Hakkın hâkim olması için ona yardım edin. Ona, sizin iyilik yapanlarınıza iyilikte bulunmasını, şüpheli uyandıranlarınıza karşı sert davranmasını, toplumun her kesimine yumuşak davranmasını emrettim. O, kendisinden razı olduğum, iyilik ve nasihatini umduğum kişilerdendir. Allah'ın bize ve size temiz amel, bol sevap ve geniş rahmet vermesini dilerim."⁵⁶

Halifenin mektubunu okuduktan sonra Kays b. Sa'd halkı şu sözlerle biat etmeye çağırmıştır:

"Ey insanlar! Biz, peygamberimiz Muhammed'den sonra tanıdığımız en hayırlı kişiye biat ettik. Ey insanlar! Siz de kalkın, Allah'ın kitabı ve elçisinin sünneti üzerine ona biat edin. Eğer biz, sizler için bu iki prensibe dayanarak iş yapmazsak, bize karşı biat sorumluluğunuz kalmayacaktır."⁵⁷

⁵³ Belâzurî, *Ensâb*, III, 161; Taberî, *Târîh*, III, 62, 63; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, I, 97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III.

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, III, 63; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 269; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 102.

⁵⁵ Taberî, *Târîh*, III, 63. Belâzurî ve İbnü'l-Esir bu mektubun içeriğinden özetle söz etmektedirler (Belâzurî, *Ensâb*, III, 161; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 269).

⁵⁶ Taberî, *Târîh*, III, 63; krş. Belâzurî, *Ensâb*, III, 161; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 269.

⁵⁷ Taberî, *Târîh*, III, 63; krş. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 269; İbn Haldun, *el-İber*, II, 427.

Kays'ın bu konuşmasından sonra insanlar Hz. Ali'ye biat ederek valiye itaatlerini bildirip otoritesini kabul ettiler.⁵⁸ Yalnız Mısır'ın Haribta⁵⁹ adı verilen bir kasabasında toplanmış aralarında Mesleme b. Muhalled (ö. 62/682),⁶⁰ Muaviye b. Hudeyc ve Büsr b. Ebî Ertât (ö. 86/705)⁶¹ gibi önemli şahısların bulunduğu⁶² yaklaşık on bin kişi⁶³ vali Kays'a, "Biz sizinle savaşmayacağız. Bu yüzden memurlarını gönder. Çünkü bölge sizin bölgedir. Fakat bizi insanların yönetim işinin nasıl sonuçlanacağını görünceye kadar kendi halimize bırak"⁶⁴ mesajını göndererek biat etmediler. Onlar bu ifade ile onun hâkimiyetini engellemeyeceklerini, onunla savaşmayacaklarını ve Mısır'ın idaresinin onun otoritesinde olduğunu kabul ettiler.⁶⁵ Bununla birlikte Mısır'da Hz. Osman döneminde yönetime yakın olan ve halifenin şehit edilmesini

⁵⁸ Belâzurî, *Ensâb*, III, 162; Taberî, *Târîh*, III, 63; krş. İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, I, 97-98; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 269.

⁵⁹ Haribta Mısır'ın İskenderiye kenti çevresinde bulunan bir kasabadır. Haribta'nın Hiribta şeklinde telaffuz edildiği de belirtilmektedir. Bkz. Yâkût, Ebû Abdillâh b. Abdillâh el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty., II, 355. Yâkût, Hiribta'nın Harinba şeklinde yazılış ve okunuşunun yanlış olduğunu kaydetmektedir (Yâkût, *Mu'cem*, II, 362).

⁶⁰ Mesleme b. Muhalled b. es-Sâmit (öl. 60/680 veya 62/682), Hazrec kabilesinin Sâide oğulları kolundandır (İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 504; Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, II, 339; İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 391). Hicretten dört yıl önce veya hicri birinci yılda doğan Mesleme, Hz. Ömer tarafından Fezâre kabilesinin zekâtlarını toplamak için görevlendirilmiştir (İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 323; Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, II, 339). Mısır'ın fethine katılmış ve buraya yerleşmiştir (İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 504; İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, III, 1398). Mısır ve Kuzey Afrika'daki fetihlere katılan Mesleme, Muaviye tarafından 50/670 yılında Mısır ve Kuzey Afrika valiliğine tayin edilmiş ve yaklaşık on üç yıl burada valilik yaptıktan sonra 62/682'de Mısır'da vefat etmiştir (İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, III, 1398; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 117; İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 391). Rasûlullah'tan rivayet ettiği hadisler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 104; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, X, 228.

⁶¹ Büsr b. Ebî Ertât, adıyla bilinen Büsr b. Umeyr b. Ertât b. Uveymir el-Âmirî el-Kureşî, 2/624'te Mekke'de doğmuştur. Suriye bölgesindeki bazı fetihlere ve özellikle Amr b. Âs'ın komutasındaki Mısır'ın fethine katılmıştır. Cesareti, atılganlığı, fedakarlığı ve savaş taktiğine vakıf oluşuyla Amr'ın dikkatini çekmiş Veddan'ın fethini gerçekleştiren orduya kumandanlık yapmıştır (23/643-44). İfrikiyye seferine iştirak eden Büsr, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadelede Muaviye'nin tarafında yer almış, Kinde kabilesinin lideri Şurahbil b. Sımt'ı Muaviye tarafına kazandırmış ve halkı Muaviye'ye biat ettirmek için Medine, Mekke ve Yemen'e gitmiştir (41/661-62). Bir yıl Basra valiliği de yapan Büsr, 43/663-664'de Bizans'a karşı deniz seferine, İstanbul seferine ve Ukbe b. Nâfi ile Mağrib seferine katılmıştır. Daha sonra siyasetten çekilen Büsr 86/705-706'da Suriye'de ölmüştür. Geniş bilgi için bkz. H. Lammens, "Büsr", *IA*, II, 841-842; Abdülkerim Özaydın, "Büsr b. Ebü Ertât", *DİA*, VI, 494.

⁶² Taberî, *Târîh*, III, 63; Belâzurî, bu mesajı Yezid b. el-Hâris'in Kays'a gönderdiğini kaydeder (*Ensâb*, III, 162). Taberî ise, Haribta'daki muhaliflerin başında Kinane kabilesine mensup bir adamla Müdlicoğullarından Yezid b. el-Hâris'in bulunduğunu zikreder (Taberî, *Târîh*, III, 63).

⁶³ Haribta halkının o gün on bin kişi olduğu ez-Zührî tarafından rivayet edilmektedir (Taberî, *Târîh*, III, 65; Kindî, *Vulât*, 21).

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, III, 63; krş. İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, I, 98.

⁶⁵ Belâzurî, *Ensâb*, III, 162; Taberî, *Târîh*, III, 63.

hazmedemeyen bu kişiler, Hz. Ali'nin henüz bütün Müslümanların biatini alamadığını bildikleri için, siyasi iktidar mücadelesi sonuçlanıncaya kadar halifeye biat etmek istemediklerini açıkladılar. Bu durum karşısında Kays b. Sa'd, Mısır'da huzur ve güvenin sağlanması adına, onlara olumlu yanıt vererek biat etmeye zorlamayacağını bildirdi.⁶⁶ Bu sırada Kays, Ensârdan Mesleme b. Muhalled'in Hz. Osman'ın kanını talep etmeye başladığını öğrendi ve ona, "Yazıklar olsun sana! Bana karşı geliyorsun, Allah'a yemin olsun ki, Şam'dan Mısır'a kadar her yerin benim olması halinde bile seni öldürmek istemem" mesajını gönderdi.⁶⁷ Bunun üzerine Mesleme, Kays'a, "Sen Mısır valisi olduğun sürece sana elimi uzatmayacağım" cevabını vererek ona karşı muhalefet etmeyeceğini bildirdi.⁶⁸ Mesleme b. Muhalled ile aralarında gerçekleşen bu haberleşme, Kays'ın akrabalık bağlarının avantajından yararlandığını, muhaliflerine karşı hissi davranmadığını, kötü sözler sarf etmediğini, şiddet yanlısı bir politika izlemeyerek muhaliflerin şiddete başvurmasını engellediğini göstermektedir. Haribta'da üslenen muhalif gruba karşı kuvvet kullanmanın olumlu bir netice vermeyeceğini bilen ve onlara karşı yumuşak bir politika izleyerek onlarla anlaşan Kays, herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan Mısır'ın haracını toplamayı başardı.⁶⁹

Halkın biatini alan Kays, Hz. Ali'ye Mısır'daki müslümanların siyasi durumuyla ilgili bir rapor gönderdi. Raporunda o, siyasi bakımdan halkın üç gruba ayrıldığını; ilk grubun kendisine koşulsuz biat ettiğini, Hz. Osman'ın muhaliflerinden ve isyana katılan şahıslardan oluşan ikinci grubun taraftarlarının cezalandırılmaması koşuluyla biat ettiğini, Haribta'da toplanan üçüncü grubun ise, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasından sonra biat edeceğini belirterek biat etmediğini ve katillerin cezalandırılması için mücadeleyi sürdüreceğini açıkladığını bildirmekteydi.⁷⁰ Buna göre halkın büyük bir kısmının vali ve halifeyi kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Mısır'dan Medine'ye giderek Hz. Osman'ın muhasarasına katılanlar veya bunların yakınları, muhtemelen olayların kendi aleyhlerine gelişmesinden endişe duymaktaydılar. Zira katillerin cezalandırılmasını isteyenler seslerini her yerde yükseltmeye başlamışlardı. Dolayısıyla bunlar, her ne kadar Hz. Ali'ye biat etmiş olsalar da Hz. Osman'ın öldürülmesi eylemine katılan arkadaşla-

⁶⁶ Taberî, *Târîh*, III, 63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 101; İbnü'l-Esir, *el-Kâmîl*, III, 137; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 251-252; el-Makizî, Takıyyüddîn Ahmed (845/1442), *Hitat*, (Dâru Sâdır), Beyrut ty., I, 300; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 99.

⁶⁷ Belâzurî, *Ensâb*, III, 162; Taberî, *Târîh*, III, 63. Kays b. Sa'd'ın aşiretinden bir grup insanın da Mesleme'yi desteklediği belirtilir (Taberî, *Târîh*, III, 63).

⁶⁸ Taberî, *Târîh*, III, 63.

⁶⁹ Belâzurî, *Ensâb*, III, 162; Taberî, *Târîh*, III, 63; Bakır, *Hz. Ali*, s. 90.

⁷⁰ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetu ve Vak'atu Cemel*, I, 100; Taberî, *Târîh*, III, 3; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebi Hâtım (354/965), *es-Siretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru Hulefâ*, tsh., Hafız Seyyid Aziz Bey, Beyrut 1987, s. 527; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 274; İbnü'l-Esir, *el-Kâmîl*, III, 201.

rının cezalandırılmaması şartıyla biat etmiş olduklarının altını çiziyorlardı.⁷¹

Hız. Ali'ye biat etmeyip tarafsız kalarak Haribta bölgesinde toplananlar niçin Hız. Osman'ın katillerinin öldürülmesini istiyorlardı? Kays'ın tespitine göre, Haribta kasabasındaki muhalifler on bin kişiydiler. Bunlar Mısır halkının önde gelenlerinden ve koruma görevlilerinden⁷² oluşmaktaydı ve başlarında Mesleme b. Muhalled, Muaviye b. Hudeyc ve Büsr b. Ebî Ertât gibi önemli şahıslar bulunmaktaydı. Çünkü bunlar ünlü savaşçılar olarak tanınmaktaydı.⁷³ Bu grupta yer alanların, Hız. Ömer döneminde Amr b. el-As ile birlikte Mısır'ın fethine katılıp buraya yerleşen ve nimetlerinden faydalanan, zamanla buralarda önemli mevkilere yükselen kişiler oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁴ Bunlar Hız. Osman'ın idaresinden memnun oldukları için, onun haksız yere öldürüldüğü ve intikamının alınması gerektiği düşüncesindeydiler. Muhtemelen bunlar, Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i görevinden uzaklaştırıp idareyi ele geçirince, Haribta'da toplanmışlardı. Muaviye ve Hız. Osman taraftarlarının Hız. Ali'ye karşı mücadelelerini de yakından izliyorlardı. Bu nedenle Kays'ın valiliğini kabul ettiler, ancak Hız. Ali'ye biat etmeyip, iktidar mücadelesinin sonucunu bekleyeceklerini bildirdiler. Ayrıca bunlar, Mısır'dan Medine'ye giden muhaliflerin Hız. Osman'ın şehit edilmesinde önemli rol oynadıklarını ve onlar sayesinde her şeyin değiştiğini biliyorlardı. Eski statülerini koruyabilmeleri bir ölçüde sözü edilen muhalefet grubunun cezalandırılmasına bağlıydı. Bu gerçekleşirse rakipleri saf dışı kalacak, kendileri aklanıp mevkilerini koruyacaklardı. Onlar, alışageldikleri yönetim anlayışını sürdürecektir bir iktidarın işbaşına gelmesini bekliyorlardı. Buna ulaşmak amacıyla Hız. Osman'ın intikamı meselesini savunmayı araç olarak kullanıyorlardı.⁷⁵ Nitekim Kays'a, kendisiyle savaşmayacaklarını, valilik görevini engellemeyeceklerini, iktidar mücadelesi sonuçlanıncaya kadar biat etmeyeceklerini bildirerek, risk almaktan kaçınmışlar ve gönüllerinde yatan Muaviye'nin galip gelmesini beklemeye başlamışlardı.⁷⁶

3.1. Mısır Valisi Kays b. Sa'd'ın Muaviye İle Mektuplaşmaları

Bilindiği gibi Hız. Ali, halife olunca Muaviye'yi Şam valiliğinden azletmiş ve yerine Sehl b. Huneyf'i vali tayin etmişti. Ancak Sehl, Şam'a

⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, s. 527.

⁷² Bazı araştırmacılar "ehlü'l-hifâz" tabirini Kur'an hafızları olarak değerlendirmişlerdir. Bkz. Bakır, *Hız. Ali*, 89; Aycan, *Muaviye*, s. 141. Kanaatimizce bu tabir güvenlik görevi yapanlar için kullanılmıştır.

⁷³ Taberî, *Târîh*, III, 65.

⁷⁴ Bakır, *Hız. Ali*, s. 90.

⁷⁵ Bakır, *Hız. Ali*, s. 90.

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, III, 65; krş. Belâzurî, *Ensâb*, III, 162.

ulaşmadan Muaviye'nin adamları tarafından geri çevrilmişti.⁷⁷ Muaviye ne valilikten ayrılmış ne de Hz. Ali'ye biat etmişti. Hz. Osman'ın intikamının alınması gerektiğini ileri sürerek halifeye karşı cephe almıştı. Hz. Ali diplomatik yollarla onun itaat etmesini sağlayamayınca, Şam üzerine yürüme kararı aldı. Mısır, Basra ve Kûfe valilerine birer mektup yazarak bu sefere destek vermelerini talep etti. Mısır valisi olarak Kays b. Sa'd da halifeden Şam'a yapılacak sefer için hazırlık talimatı alanlar arasındaydı.⁷⁸ Fakat halife bu hazırlıkları yaparken Cemel ehli ortaya çıktı ve önce onlarla ilgilenmek zorunda kaldı.⁷⁹

Hz. Ali, Şam üzerine yapacağı seferi, Cemel ehlinin ortaya çıkması sebebiyle erteleyince, Muaviye, haklılığıyla ilgili geniş halk kitlelerine propaganda yapma fırsatı elde etti. En önemlisi de Hz. Ali'nin elinde bulunan Mısır eyaletini eline geçirmek ya da en azından halifeye askeri destek veremeyecek bir duruma getirmek için harekete geçti. Zira Muaviye, bir taraftan Hz. Ali'nin Iraklılar ile diğer taraftan Kays b. Sa'd'ın Mısırlılar ile Şam üzerine yürümeleri halinde kurtuluş şansının olmadığını biliyordu.⁸⁰ Özellikle komutanlık ve idarecilik sahasında kabiliyetli Kays b. Sa'd'ın Mısır valisi olması onu korkutuyordu.⁸¹ Muhtemelen Muaviye, Hz. Ali'nin Irak'tan gelebileceğini düşünerek, Mısır'a askeri bir harekât da düzenleyemiyordu. Mısır'dan gelebilecek saldırıyı önlemek ve sınır güvenliğini sağlamak amacıyla bir dizi siyasi oyunlara başvurdu. Onun hedefi Kays'ı kendi tarafına çekmek, bu olmazsa en azından onun Mısır valiliğinden alınmasını ve yerine güçsüz ve yeteneksiz birinin gelmesini sağlamaktı.⁸² Bu amaçla önce Kays b. Sa'd'ı kendi safına çekmek için şöyle bir mektup yazdı:

“Allah'ın selamı üzerine olsun. Siz Osman b. Affan'ı, kendisine ve yakınlarına olan düşkünlüğünden, vurduğu kırbaçtan, birisine hakaret etmesinden, diğerini sürgüne yollamasından ve (tecrübesiz) gençleri vali yapmasından dolayı suçlu bulup intikam aldıysanız, onun kanını akıtmanızın caiz olmadığını biliyordunuz. Siz bunu yapmakla büyük bir suç işlediniz ve ağır bir yük yüklendiniz. Ey Kays b. Sa'd! Allah'a tövbe et. Çünkü sen Osman b. Affan aleyhine kışkırtanlar içindeydin... Arkadaşına (Ali) gelince, biz onun insanları Osman b. Affan'a karşı kışkırttığını, öldürmeye teşvik ettiğini ve bu yüzden onların onu öldürdüklerini kesin olarak biliyoruz. Senin aşiretinin büyük bölümü Osman'ın öldürülmesi konusunda suçsuz değildir. Ey Kays! Eğer imkânın varsa Osman'ın ka-

⁷⁷ Taberî, *Târîh*, III, 3.

⁷⁸ Taberî, *Târîh*, III, 3-5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 204.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, III, 5-10.

⁸⁰ Taberî, *Târîh*, III, 64; krş. Belâzurî, *Ensâb*, III, 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 137-138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 102.

⁸¹ Taberî, *Târîh*, III, 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 137-138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 252; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 96.

⁸² Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, s. 142-143.

nımı talep edenlerle birlikte ol ve bu konuda bize katıl. Zafer kazandığım takdirde, hayatta olduğum sürece, Basra ve Kûfe'nin idaresi senin; hâkimiyetim devam ettiği müddetçe Hicaz'ın idaresi arzu ettiğin yakınlarından birinin olsun. Bundan başka arzu ettiğin ne varsa benden iste. Zira istediğin her şeyi sana veririm. Sana yazdıklarım ile ilgili görüşünü bana yaz. Vesselam."⁸³

Görüldüğü üzere Muaviye bu mektupla Kays'a, Suriye ile Mısır'ın güçlerini birleştirerek Hz. Ali'ye karşı birlikte savaşmayı teklif etmektedir. Abdülhalık Bakır, Kays'ın Haribta'daki karşıtlarına yumuşak davranarak maaş ve erzaklarını kesmemesini Muaviye'nin zaaf olarak telakki ettiğini ve bundan cesaret alarak ona bu mektubu yazdığını ileri sürmektedir. Ona göre, mektubun içeriği Muaviye'nin sözlerinde samimi olmadığını gösterir. Zira Muâviye, Osman'ın öldürülmesiyle Kays'ı suçladığı halde, onu aynı halifenin intikamını almaya davet etmekte, suçlu kabul ettiği Kays'a ve yakınlarına Basra, Kûfe ve Hicaz gibi önemli vilayetleri vermeyi ve hatta başka isteklerini de yerine getirmeyi vaat etmektedir. Dolayısıyla Muaviye siyasi emellerine ulaşmak için sık sık bu gibi entrikalara başvurmaktadır.⁸⁴ Kanaatimizce mektubun içeriğinde Muaviye'nin pozisyonu bakımından bir çelişki yoktur. Çünkü Muaviye, Hz. Osman'ın öldürülmesine katkıda bulunmakla suçladığı Kays'tan tövbe ederek kendilerine katılmasını talep etmektedir. Tövbe edip kendilerine katılması ve hâkimiyeti ele geçirmeleri halinde önemli vilayetlerin idaresini ona vermeyi vaat etmektedir. Zira Mısır valisi Kays, Muaviye'nin siyasi geleceğini belirleyecek önemli bir mevkide bulunmaktadır. Muaviye'nin yanında yer alırsa, muhtemelen Ensâr da ona destek verecek ve böylece Muaviye büyük bir engelle karşılaşmadan iktidarı ele geçirebilecektir. Muaviye, tövbe edip Hz. Osman'ın intikamı meselesinde kendisine destek vermesi karşılığında Kays'a, sahip olduğu Mısır valiliğinden daha fazla siyasi ve idari yetki vereceğini söylemekle bir entrika değil, açıkça onu kendi tarafına geçmeye teşvik etmektedir. Muaviye'nin Kays'a Mısır valiliğini vaat etmemesi Amr b. el-Âs ile yaptığı anlaşmaya bağlanabilir, ancak Kays'a zaten sahip olduğu bir valiliği teklif etmesinin anlamsız olacağı da aşıkardır.⁸⁵ Ayrıca bu

⁸³ Taberî, *Târîh*, III, 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kamîl*, III, 137-138. Belâzurî, bu mektubu özetleyerek verir (*Ensâb*, III, 162); krş. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kamîl*, III, 269-70; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, I, 99.

⁸⁴ Bakır, *Hz. Ali*, s. 91.

⁸⁵ Ayrıca Amr b. el-Âs'ın Cemel Vakası sonuçlandıktan sonra Muaviye ile anlaşma yaptığı belirtilir. Amr b. el-Âs'ın hangi duygu ve düşüncelerle nasıl anlaştığı hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *Ensâb*, III, 70-74; Taberî, *Târîh*, III, 68-70; Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, s. 132-140. Adem Apak, Amr-Muaviye ikilisinin, Ali ile topyekun savaşa girmeden onun gücünü azaltmak amacıyla siyasi bir hareket olarak Kays'a mektup yazma işini tertiplediklerini, bunun özellikle Amr'ın planı olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, s. 142. Amr ile Muaviye'nin anlaşması Cemel Vakası sonuçlanmadan önce gerçekleşti ise bu görüş

mektubun doğru olması halinde, Muaviye'nin Siffin Savaşı'ndan önce açıkça devlet başkanı olmak için mücadele ettiği ve kendisinden başkasını halife olarak düşünmediği söylenebilir.⁸⁶

Muaviye'nin mektubuna Kays b. Sa'd, şu cevabı yazmıştır:

“Mektubunu aldım. Osman'ın katli konusundaki sözlerini anladım. Bu benim girmedığım ve bulaşmadığım bir iştir. Arkadaşımın (Ali b. Ebi Tâlib) insanları Osman'a karşı kıskırtıp onu öldürmelerine sebebiyet verdiği iddiasına gelince, bu konuda da hiçbir bilgim yoktur. Aşiretimin çoğunluğunun Osman'ın kanını dökmek suçundan kurtulamayacağını zikrediyorsun ki, bu doğrudur; ona karşı ilk olumsuz hareketi başlatanlar yakınlarım oldu. Sana uymamı istemeni ve bunun karşılığında vereceğin mükâfatı da anladım. Bu, üzerinde uzun uzun düşünmem gereken bir konudur, hemen karar verilecek türden değildir. Ben senden uzak duracağım. Allah'ın dilediğini beraberce göreceğimiz güne kadar, benden sana karşı sevmeyeceğin bir hareket olmayacaktır.”⁸⁷

Kanaatimizce bu mektuplar, Cemel Savaşı'nın neticesi Muaviye ve Kays'a ulaşmadan önce yazılmış olmalıdır. Özellikle Kays'ın verdiği cevap bu izlenimi uyandırmaktadır. Zira Kays, Hz. Ali'nin valisi olmasına rağmen Muaviye'ye net olarak olumsuz cevap vermemiştir. O, bu mektubu Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali Kûfe'de bulunurken yazmış olsaydı, düşüncesini açıklamaktan çekinmezdi. Hz. Ali'nin Cemel ehline karşı yaptığı seferin sonucunu henüz bilmeyen Kays, maddi desteklerle susturmaya çalıştığı Mısır'daki muhalif grupların yanında bir de Muaviye'yi karşısına almak istememiştir.⁸⁸ Bir taraftan Hz. Ali'nin bu savaşta yenilme olasılığının bulunması diğer taraftan Şamlılardan aldığı destekle Muaviye'nin Mısır'a saldırabileceği endişesi, Kays'ı yumuşak bir üslupla cevap vermeye sevk etmiş olmalıdır. Zaten Hz. Ali'nin savaşı kazandığını öğrenmiş olsaydı, Muaviye'nin mektubu hakkında halifeyi bilgilendirir, ondan habersiz bu yazışmayı gerçekleştirmezdi. Nitekim Muaviye, Kays'ın bu mektubunu okuyunca onun ne uzakta durduğunu ve ne de kendisine yaklaştığını, asıl amacının zaman kazanmak oldu-

isabetli olabilir, aksi takdirde bu girişimi Muaviye, Amr'ın etkisi olmadan başlatmış olmalıdır.

⁸⁶ Muaviye'nin Amr'a iktidar mücadelesini kazanması halinde Mısır'ın idaresini vermeyi vaat etmesi, Siffin Savaşı öncesinde devletin başına geçmeyi amaçladığını gösteren delillerden biridir. Bu anlaşma için bkz. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 87-88; Taber, *Târîh*, III, 68-70.

⁸⁷ Taberî, III, 64; İbnü'l-Esir, *el-Kâmîl*, III, 270. Belâzürî bu mektubun özetini veriyor (Belâzürî, *Ensâb*, III, 162; krş. İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 100).

⁸⁸ Bakır, 92. Bakır, Muaviye'nin dost ve düşmanına karşı uyguladığı taktiklerde hiçbir kural tanımadığını (Taberî, *Târîh*, III, 65; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 101), Kays'ın ise Hz. Peygamber'in 'Hile ve aldatmak cehennemliktir' ilkesine uyararak insanlarla olan ilişkilerinde daha titiz ve temkinli davrandığını belirtmektedir. Oysa aynı zamanda Bakır, Kaysın taktik gereği Muaviye'yi karşısına almamak için uzun vadeli umutlara bağlama çabasında olduğunu belirtmektedir. Bkz. Bakır, 92.

ğunu anladı. Bunun için Kays'a ikinci bir mektup yazarak şu cevabı verdi:

“Mektubunu okudum, senin yakınlık gösterdiğini görmedim ki seni dost kabul edeyim; senin uzaklaştığını görmedim ki seni düşman sayayım. Sen bu konuda, kurbanlık koyunun bıçağa gelmeyen gırtlığına benzemektesin. Benim gibi yanında çok sayıda adamı ve elinde iyi atları bulunan birisi, ne hilelere aldanır ve ne de tuzaklara düşer.”⁸⁹

Vali Kays, Muâviye'nin tehdit içeren bu mektubuna yazdığı cevapta, ona karşı kendisini müdafaa edip gerçek düşüncesini şu sözleriyle dile getirdi:

“Beni aldatmaya kalkışmana, benden faydalanmaya teşebbüs etmene ve görüşümü hiçe saymana şaşılır doğrusu. Bana insanların emirliğe en layık olanın, hakkı en iyi söyleyenin, en doğru yolda olanın ve derece bakımından Allah'ın elçisine en yakın olanın buyruğundan çıkıp, hilafete insanların en uzak olanına, yalan ve iftirayı en çok kullananına, en sapık yaşantıya sahip olanına, Allah ve elçisinden derece bakımından en uzak olanına, sapıkların sapığının ve şeytanın ayartıcılarından bir ayartıcının oğlu olan insanın, yani senin itaatine girmemi mi emrediyorsun? Senin üzerime gelip, 'Mısır'ı atlarla ve adamlarla dolduracağım' şeklindeki tehdidine gelince, yemin ederim ki, eğer seni canını kurtarmaktan başka bir şeye önem veremeyecek şekilde kendinle uğraştırmazsam gerçekten varlık sahibisin.”⁹⁰

Kays, Muaviye'nin birinci mektubuna, sanki Muaviye ile Hz. Ali arasında tarafsız bir valiymiş gibi, savunma, oyalama ve zaman kazanmaya yönelik bir cevap yazarken, ikinci mektubunda Hz. Ali'nin meziyetlerini ve faziletlerini zikrederek ona sahip çıkmış, Muaviye'ye hakaret ederek meydan okumuştur. Kanaatimizce bu iki farklı tutumun sebebi, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, ilk mektubu yazarken Hz. Ali'nin Basra seferinin nasıl sonuçlanacağını kestirememesi, ikinci mektubu yazarken halifenin zaferini öğrenmiş olması ve bunun verdiği güvenle gerçek düşüncelerini ifade etmesidir. Belâzurî, Muaviye'nin Kays'tan hakaret ve tehdit içeren bu mektubu aldıktan sonra ona, “*Ey Yahudi oğlu Yahudi*”⁹¹ diye hakaret ederek cevap verdiğini, buna karşılık Kays'ın da ona, “*Ey putun oğlu put, İslam'a istemeyerek girdiniz ve ondan gönüllü olarak çıktınız*” karşılığını verdiğini kaydeder.⁹² Yakubi

⁸⁹ Taberî, *Târîh*, III, 64; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 270-271.

⁹⁰ Taberî, *Târîh*, III, 64-65; krş. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 271; İbn Tağriberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, I, 100.

⁹¹ Muaviye'nin bu ifadeyi, İslam öncesi dönemde Medine'de Yahudiler yaşadığı için Medineli olan Kays'ı kınama amaçlı olarak kullandığı anlaşılıyor.

⁹² Belâzurî, *Ensâb*, III, 62-63. Hatib, Muaviye'nin diplomatik yolla Kays'ı yanına çekemeyeceğini anlayınca, Kays'ın gerek Mısır'da gerekse Irak da güvenilirliğini sarsacak şekilde girişimlerde bulunduğunu, Kays'ı tamamen saf dışı yapacak nihai darbeyi de bu son mektubuyla attığını ileri sürer (Abdülkerim el-Hatib, *Ali b. Ebi Tâlib*, Beyrut, 1975, s. 415).

ise, Muaviye'nin hitabına karşılık Kays'ın ona, "Sen Mekke'nin putlarından bir putsun, İslam'a istemeyerek girdin ve gönüllü olarak çıktın" diye yazdığını belirtir.⁹³

Ez-Zühri'den nakledilen bir rivayete göre Muaviye ile Amr b. el-Âs, yetenekli Mısır valisi Kays'ı Mısır'dan çıkarıp orayı ele geçirmek için çalışıyorlardı. Kays onların çabalarını akıllıca boşa çıkardığı için Mısır'ı ele geçirmeyi başaramadılar. Muaviye bunun üzerine Hz. Ali ile Kays'ın arasını açmak için bir plan yaptı. Buna göre Şamlılara bir konuşma yaparak, Kays b. Sa'd'ın aleyhine konuşmalarını, ona karşı savaş kışkırtıcılığı yapmalarını, zira onun kendi yandaşı olduğunu, ondan gizli mektuplar ve mesajlar aldığını, nitekim onun Haribta'daki Hz. Osman taraftarlarına iyi davranıp onların maaşlarını (atâ') ve erzaklarını verdiğini, ihtiyaçlarını karşıladığını ve gönderdikleri elçilere iyi muamele ettiğini söyledi.⁹⁴ Arkasından kendisi tarafından yazılmış Kays'ın kendisine biat edip emrine tabi olduğunu ifade eden sahte bir mektubu Şam halkına okudu.⁹⁵ İçeriği Muaviye ve Şamlıların duygu ve düşüncelerini yansıtmaması bakımından dikkat çeken bu mektup şöyleydi:

"Kays b. Sa'd'dan Emir Muaviye'ye... Düşününce anladım ki, imamlarını müslüman, kanının akıtılması haram, iyi ve takva sahibi olduğu halde öldüren kitleyi destekleyemem. Bu yüzden yüce Allah'ın günahlarımızı bağışlamasını ve dini yaşantımızı günahattan arındırmasını dileriz. Bilmiş olun ki, ben size barış elini uzattım. Mazlum ve hidayet üzere olan imam Osman'ın katilleriyle savaşmak için sana icabet ettim. İstedigin mal ve adamları sana getireceğimden emin ol."⁹⁶

Bu mektubun mesajına göre Hz. Ali taraftarları halife Osman b. Affân'ı haksız yere öldüren grubu desteklemektedirler. Onlar bu tutumlarından vazgeçerek tövbe edip Muaviye ile birlikte katillere karşı savaşmalıydılar.

Sonra Muaviye Medine'deki Ümeyyeoğullarına bir mektup yazarak onlara Kays'ın kendilerine katıldığını, ancak bunu kimseye söylememelerini, aksi takdirde Hz. Ali tarafından azledilebileceğini bildirdi.⁹⁷ Hâlbuki Muaviye bu iddianın bizzat Ali taraftarlarınca duyulmasını istiyordu.⁹⁸ Ayrıca Muaviye, Iraklı taraftarlarına da Kays b. Sa'd'ın kendisine tabi olduğunu belirten bir mektup yazdı.⁹⁹ Onun arzusu haberin en kısa zamanda yayılması ve Hz. Ali'ye ulaşmasıydı. Muaviye, bu ha-

⁹³ Ya'kûbi, *Târîh*, II, 187.

⁹⁴ Taberî, *Târîh*, III, 65; krş. Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 458-459.

⁹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, III, 163; Taberî, *Târîh*, III, 65.

⁹⁶ Taberî, *Târîh*, III, 66 (Hişâm, Ebû Mihneften); krş. Belâzurî, *Ensâb*, III, 163; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 109.

⁹⁷ Kindî, *Vulât*, s. 22 (el-Medâini'den).

⁹⁸ Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, s. 144.

⁹⁹ Taberî, *Târîh*, III, 65 (Zühri'den); Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 459.

beri duyduktan sonra Hz. Ali'nin Kays'ı azledeceğini, yerine tayin edeceği valinin kendileri için Kays'tan daha iyi olacağını düşünmekteydi.¹⁰⁰ Bu söylentiler sayesinde Muaviye, bir yandan güçlü ve haklı olduklarına dair Şamlıların inançlarını pekiştirmeyi, öte yandan Iraklıların maneviyatını zayıflatmayı ve Hz. Ali'nin Kays'a olan güvenini sarsarak Kays'ın görevden alınmasını sağlamayı hedefliyordu. Gerçekten de Kays, akıllı hareket ederek Mısır'daki muhalefet grubuna karşı iyi davranmış, onlarla ateşkes anlaşması yapmış ve Muaviye tarafından kışkırtılmalarını engellemiştir. Muaviye Kays'ın bu politikasının bir şekilde bozulmasını, Haribta'daki muhaliflerin vali tarafından baskı altına alınmalarını, bu baskıdan kurtulmak için kendisine yaklaşmalarını ve işbirliği yapabilir hale gelmelerini arzu ediyordu.

Kays'ın Muaviye ile anlaştığı ve ona tâbi olduğu haberi, Şam halkı arasında yayılınca, Irak'a ulaşmakta gecikmedi.¹⁰¹ Kays ile ilgili bu haber duyulduktan sonra Iraklı ve Medinelilerin ileri gelenleri halifeye Kays'ın değiştiğini söyleyerek onu azletmesini istediler. Halife, Kays'ın böyle bir şey yapmayacağını söyleyerek direndiyse de, onlar bunda ısrarcı oldular.¹⁰² Taberi'nin Ebû Mihneft'ın rivayetine göre ise, Hz. Ali bu haberi öğrenince büyük bir şaşkınlık yaşadı; oğullarını ve yeğeni Abdullah b. Cafer'i yanına çağırarak durumu onlarla görüştü. Abdullah b. Cafer, halifeye hakkında kuşku oluşan Kays'ı Mısır valiliğinden azletmesini önerdi. Hz. Ali ise, Kays hakkındaki bu haberin doğru olamayacağını söyledi. Ancak Abdullah onun hangi tarafta yer aldığının azledilerek anlaşılacağını, görevinden ayrılmazsa bu haberin doğruluğunun kesinleşeceğini ileri sürdü. Tam da bu sırada Hz. Ali'ye, Kays'ın Mısır'da biat etmeyenlere karşı tutumunu bildiren bir mektubu geldi. Kays mektubunda, Mısır'da biat etmeyip insanların işi yoluna girinceye kadar kendi hallerine bırakılmalarını talep eden bir grup insanın bulunduğunu, kendi düşüncesinin onları kendi hallerine bırakıp savaş-

¹⁰⁰ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 109.

¹⁰¹ Belâzuri, *Ensâb*, III, 163.

¹⁰² Kindî, *Vulât*, 22. Çağdaş bir yazar olan Abdülkerim el-Hatîb, Kays'ın Muaviye'ye verdiği ilk cevapta saldırmama sözünü vermiş olmasının Mısırlıların tutumlarından Muaviye'nin emin olması anlamına geldiğini, Muaviye'nin böylece savaşın yarısını harpsiz kazandığını ve bununla yetinmeyip tam emin olmak ve işini garantiye almak için tekrar mektup yazdığını belirtir. El-Hatîb, Muaviye'nin Kays'a Irak valiliğini ve yakınlarına da Hicaz valiliğini vaat etmesine Kays'ın olumsuz cevap vermediği haberinin yayılmasıyla, gerek Mısır gerekse Irak'ta Kays'ın tartışmalı hale geldiğini ve Mısır'da artık birliği sağlayamayacağını anlaşıldığını ileri sürer. Ona göre Muaviye baştan beri bütün mektupların içeriğini halka açıklayarak kamuoyu oluşturmak istemiş olabilir. Muaviye'nin teklifleri halk arasında yayılınca, bunu duyan Hz. Ali ve arkadaşlarının Kays'a olan güvenleri sarsıldı. İnsanlar da artık Kays'ın söz ve fiillerine inanmaz oldular (el-Hatîb, *Ali b. Ebî Talib*, ss. 413-415. Onun bu görüşünü destekleyen bir belge yoksa da Muaviye halkı ikna etmek için Kays'ın yukarıda zikredilen ilk mektubunu kullanmış olabilir.

makta acele etmemek, Allah'ın kalplerini döndürmesini umarak onlarla anlaşmak olduğunu bildiriyordu.¹⁰³

Muaviye ile yaptığı yazışmalardan halifeyi haberdar etmeyen Kays'ın, kendisi hakkında Muaviye tarafından uydurulan haberlerin halifeyi etkilemesinin önüne geçmek amacıyla Mısır'da bulunan muhaliflere karşı takip ettiği politika hakkında bilgi verme ihtiyacı duyarak bu mektubu yazdığı anlaşılmaktadır. Ne var ki o, muhaliflere karşı izlediği politikayı zamanında halifeye bildirmedeği için, son anda yazdığı bu mektupla hakkında oluşan şüpheyi gideremedi tersine daha da artırdı. Nitekim Abdullah b. Cafer halifeye, bu mektubun kendisini haklı çıkardığını ifade ederek, biat etmeyen bu grupla savaşması için Kays'a emir vermesini teklif etti. Böylece Kays'ın hangi tarafta yer aldığı da anlaşılmış olacaktı. Bunun üzerine Hz. Ali, siyasi ortamın ve yakın çevresinin etkisiyle Kays hakkındaki söylentileri bizzat adam göndererek yerinde tetkik ettirmek yerine Mısır'da düzenin bozulmasına sebep olacak bir yolla Kays'ı sınamaya kalktı; ona bir mektup yazarak bu insanların üzerine gitmesini ve biat etmezlerse onlarla savaşmasını emretti.

Eğer Kays, muhaliflerin üzerine giderse değişmeyip halifenin yanında yer aldığını göstermiş olacak; onların üzerine gitmezse Muaviye tarafına meylettigi ortaya çıkacaktı. Oysa Kays siyasi ortamı iyi analiz ediyor, muhalifleri etkisizleştirecek ve düzeni sağlayacak bir politika takip ediyordu. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bütün olup bitenleri halifeye bildirme ve ona danışma ihtiyacı da hissetmiyordu. Belki de böyle davranarak kendisini halifenin otoritesinden bağımsız kılarak şartlara göre daha rahat hareket edebilme inisiyatifini korumak istiyordu. İzlediği politikanın doğruluğundan o kadar emindi ki, halifenin emrine uymadığı gibi bu emrin yerine getirilmesinin siyasî bakımdan kesinlikle akıllıca bir iş olmadığını ifade eden şu mektubu halifeye gönderdi:

“Bu emrine şaştım doğrusu. Sana saldırmaktan uzak durup düşmanlarına karşı savaşmakta seni özgür bırakan bir kitleyle savaşmamı mı emrediyorsun? Onlara savaş açarsan, sana karşı düşmanına yardım ederler. Bu konuda benim dediklerime uy ve onlara saldırma. Doğru olan görüş, onları kendi hallerine bırakmaktır.”¹⁰⁴

¹⁰³ Taberî, *Târih*, III, 66.

¹⁰⁴ Taberî, *Târih*, III, 66 (Ebû Mihneften). Belâzuri'nin Ebû Mihneften rivayetine göre ise, Kays halifenin mektubunu alınca şu cevabı yazdı: “Bana savaşmamı emrettiğin düşmanınla savaşmaktaki aceleciliğine şaştım doğrusu. Bunu yaptığım zaman, senin düşmanlarının birbirlerine destek vermeleri, yardımlaşmaları ve her yerden toplanıp bir araya gelmelerinden ve böylece işi zorlaştırıp güçlenmelerinden emin olamam.” Bkz. Belâzuri, *Ensâb*, III, 163.

Ez-Zühri'den gelen rivayete göre ise Kays halifeye, Haribta'da toplanan muhaliflerin marjinal bir grup olmayıp Mısır'ın ileri gelenleri, eşrafı ve güvenlik görevlileri olduklarını; bunların kendisinden memnun olduklarını, maaşlarını ve erzaklarını ödediğini; bununla birlikte onların gönlünün Muaviye ile olduğunu bildiğini belirtmiştir. Hem kendisi hem de halife için onlar hakkında bundan daha uygun bir politikanın olamayacağını, eğer onlarla savaşırca, içlerinde Büsr b. Ebî Ertât, Mesleme b. Muhalled ve Muaviye b. Hudeyc gibi Arap kahramanları bulunduğunu ve bu yüzden onların kendisine karşı mücadeleyi göze alabileceklerini bildirmiştir. Halifeden izlenecek politikayı kendisine bırakmasını isteyerek haklarındaki her şeyi bildiğini ve onları kontrol altında tuttuğunu vurgulamıştır. Ne var ki bu mektubu alan Hz. Ali, onun görüşüne itibar etmemiş, ona yazdığı cevapta muhaliflere karşı savaşması emrini yinelemiştir. Fakat Kays onun bu emrini de yerine getirmemiş ve ona, “*Benden şüphelendiysen valiliğinden beni azlet ve başka birini gönder*” teklifinde bulunmuştur.¹⁰⁵

Öyle görünüyor ki Kays, Hz. Ali'nin ısrarından halifenin kendisinden kuşku duyduğunu ve bu kuşkuyu test etmek amacıyla böyle bir emir verdiğini anlamıştır. Onun kuşkusunu gidermek için emrini yerine getirmesi halinde belki kendisini temize çıkarabilirdi, fakat tamiri mümkün olmayan bir yıkıma da yol açardı. Bu sorumluluğu üstlenmek istemediği için halifenin emrini yerine getirmede. Bu mektup Hz. Ali'ye ulaşınca Abdullah b. Cafer, Kays hakkındaki haberin doğrulandığını söyleyip, Kays'ı azletmesini ve yerine Muhammed b. Ebî Bekir'i görevlendirmesini teklif etti. Ayrıca haklılığını pekiştirmek için o, Kays'ın muhaliflerin liderlerinden birisi olan Mesleme hakkında, “*Mesleme b. Muhalled'in öldürülmesiyle ayakta kalacak iktidar/hâkimiyet ne kötüdür*” dediği haberinin kendisine ulaştığını belirtti.¹⁰⁶ Hz. Ali de Kays'ı azlederek yerine evlatlığı ve Abdullah b. Cafer'in de ana bir kardeşi olan Muhammed b. Ebi Bekr'i tayin etti.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Taberî, *Târîh*, III, 65; Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 459-460. Nasr b. Muzâhim, Kays'ın çabalarına rağmen Muaviye'nin Mısır'daki muhaliflerle yazıştığını kaydeder (el-Minkarî, Nasr b. Muzâhim (212/827), *Vak'atu Sıffîn*, thk., Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382/1962, s. 127).

¹⁰⁶ Belâzurî, *Ensâb*, III, 163.

¹⁰⁷ Belâzurî, *Ensâb*, III, 163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 272. İbn Tağriberdî, Hz. Ali'nin Kays'ı azletmesi için etkili olanlardan birinin Muhammed b. Ebi Bekir olduğunu, bunu ya Mısır'ı sevdiği ya da idaresini istediği için yaptığını, Abdullah b. Cafer'in de aynı çabayı gösterdiğini kaydeder (İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, I, 97). El-Kindî'nin el-Medâini'den aktardığı bir rivayete göre, Hz. Ali, Kays'a bir mektup yazıp, onun yanında olmasını arzu ettiğini belirtmiş ve yerine birini vekil bırakarak yanına gelmesini emretmiştir. Kays da bu mektubu okuyunca, Muaviye'nin kurduğu tuzak sonucu görevinden alındığını anlamış; yalancılık yasaklanmış olmasa, Muaviye'nin evinin içine girmeyi bile temin edecek tuzak kurabileceğini ifade etmiştir (Bkz. Kindî, *Vulât*, 22). Mısır valiliğinden azledilen Kays'ın yerine kimin tayin edildiği hakkında farklı rivayetler vardır. Zühri'ye göre Hz. Ali, Kays'ı Mısır valiliğinden azledince yerine Eşter'i görevlen-

Kays b. Sa'd'ın valilikten azledilmesine gösterdiği tepki ile ilgili kaynaklarda kısmen birbirini tamamlayan üç farklı haber yer almaktadır. Ebû Mihnef'ten nakledilen birinci habere göre Kays, Mısır'a gelen halefi Muhammed b. Ebî Bekr'e, halifenin kendisi hakkındaki düşüncesinin nasıl değiştiğini ve onu kimin etkilediğini sormuş,¹⁰⁸ Muhammed de ona, "Bu hâkimiyet senin hâkimiyetin mi?" diye çıkmış; Kays da öfkelenip Mısır'dan ayrılarak Medine'ye gitmiştir.¹⁰⁹ Buna karşın ez-Zühri'den nakledilen diğer rivayete göre, Kays b. Sa'd, Mısır'a gelen halefi Muhammed'i karşılayıp görevini devrettikten sonra ona, "Sen bilgisiz kavrayışsız bir kişinin yanından geldin. Beni görevden almanız size öğüt vermeme engel değildir. Bu buyruğunuzda ben basiretli hareket ettim" dedikten sonra gerek Muaviye ve Amr'a, gerekse Haribta ehline karşı dengeli bir siyaset takip ettiğini ve onların planlarını boşa çıkardığını belirtmiş; kendisine de aynı politikayı izlemesini tavsiye etmiş; tersini yaparsa yok olacağı uyarısında bulunmuş ve ayrıntılı olarak izlediği politikayı anlatmıştır.¹¹⁰ el-Kindî ise Kays'ın, yeni vali Muhammed'e, halifenin kendisini başarısız olduğu için azletmediğini belirterek tavsiyelerde bulunmuş; bu çerçevede ona Muaviye b. Hudeyc, Mesleme b. Muhalled, Büsr b. Ebî Ertât ve onlarla birlikte hareket edenleri kendi hallerine bırakmasını, düşüncelerine karışmamasını, kendisine geldiklerinde onları kabul etmesini, onlara müdahale etmemesini, Mudar ve Müdlic kabilesi mensuplarına iyi davranmasını, onları hoş tutup himayesine almasını, bu davranışın onları kötülük yapmaktan alıkoyacağını, insanlara seviyelerine göre muamele etmesini, hastaları ziyaret edip cenazelere iştirak etmesini tavsiye etmiştir.¹¹¹

dirdi, onun ölümünden sonra da Muhammed b. Ebî Bekr'i tayin etti (Taberî, *Târîh*, III, 65; Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 460). Hişam b. Muhammed'in rivayetine göre ise Hz. Ali, Muhammed b. Ebî Bekr'in öldürülmesinden sonra Eşter'i Mısır'a vali tayin etti (Taberî, *Târîh*, III, 65-68). Tarihçiler tarafından kabul gören görüş ise Ebû Mihnef'in rivayetine dayanmaktadır ve buna göre Kays'ın yerine Muhammed b. Ebî Bekir Mısır'a vali tayin edilmiştir (Belâzuri, *Ensâb*, III, 163; Taberî, *Târîh*, III, 65-68, 126-127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 272; İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 97. Eşter ve Kays'ın aktif olarak Sıffin Savaşı'na katılmış olmaları da bunu göstermektedir.

¹⁰⁸ Taberî, *Târîh*, III, 66-67.

¹⁰⁹ Taberî, *Târîh*, III, 67; Belâzuri, Muhammed Mısır'a gelince, Kays kızdığını ve bir an bile onunla kalmayacağını söyleyerek Medine'ye gittiğini nakleder (Belâzuri, *Ensâb*, III, 164). İbn Ebi'l-Hakem Kays'ın Mısır'da Cuma mescidinin kible tarafına bir saray inşa ettirdiğini, bu sarayın ona ait olduğu bilindiği, fakat Kays'ın vefat etmeden önce bu sarayı müslümanların yardımıyla yaptırdığını ve bu sebeple müslümanlara ait olduğunu söyleyerek onun valiler tarafından kullanılmasını vasiyet ettiğini kaydeder (İbn Ebi'l-Hakem, *Futûh*, s. 98).

¹¹⁰ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 460; Taberî, *Târîh*, III, 126; krş. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 273. Muhammed b. Ebi Bekir, Kays'ın tavsiyelerini dikkate almayarak Haribta ehline karşı şiddete baş vurmuş, onlar da Muaviye ve Amr ile bağlantı kurarak güç birliği oluşturup onu yenmiş ve Mısır'ı ele geçirmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târîh*, III, 66-68, 126-135; krş. Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 460.

¹¹¹ Kindî, *Vulât*, 27.

Halefi Muhammed'e yaptığı bu tavsiyelerden Mısır valiliği döneminde Kays b. Sa'd'ın nasıl bir politika izlediğini anlamak mümkündür. Onun temel hareket noktasının kötülükleri iyilikle savmak olduğu söylenebilir. Birey ve toplum psikolojisinin bilincinde olan Kays, Hz. Ali idaresine karşı olan muhalifleri kazanmanın yolunun şiddetten değil, muhaliflere ve onların yakınlarına karşı iyi davranmaktan ve onlarla sağlıklı iletişim kurmaktan geçtiğini bilmektedir. Fertlerin kabileden bağımsız olmadığı bir dönemde, kabilenin genel olarak yönetimin yanında yer alması, o kabileden çıkan muhalif kişileri de hiç kuşkusuz önemli ölçüde etkisiz hale getirecektir. Aslında yöneticinin halka iyi davranması, halkın valiyi desteklemesini, huzuru bozanlara karşı yönetimin yanında yer almasını sağlayacaktır. Kays, hoşgörü ile idare etme politikası sayesinde Mısır'da Hz. Osman taraftarlarını etkisiz hale getirmeyi başarmıştır.¹¹²

Sonuç olarak Kays b. Sa'd'ın azledilmesi Hz. Ali'nin telafisi mümkün olmayan bir güç kaybına uğramasına sebep olurken, Muaviye bakımından Hz. Ali'ye karşı kazandığı ilk önemli siyasi başarı olmuştur. Zira Muaviye her yönüyle kendilerine karşı mücadele edebilecek dırayetli bir idareci olan Kays b. Sa'd ile Hz. Ali'nin arasını planladığı gibi açarak onun Mısır'dan alınmasını sağlamıştır. Hz. Ali'nin telafisi mümkün olmayan diğer bir kararı ise Kays gibi bir idarecinin yerine 26 yaşındaki genç ve yeterli siyasi tecrübesi olmayan¹¹³ evlatlığı Muhammed b. Ebî Bekr'i (632-658) atamasıdır.¹¹⁴ Kays'ın Mısır valiliğinden azledilmesi ve yerine Muhammed'in atanması olayı, Hz. Ali'nin tecrübeli danışmanlardan yoksun olduğunu ve önemli kararları alırken akrabalarının etkisi altında kaldığını göstermektedir.

Kays b. Sa'd'ın hicri 36 senesi Cemaziyelahir ayında (Kasım 656) vuku bulan Cemel Savaşı'na katılıp katılmadığı ile ilgili muhtelif rivayetler mevcuttur.¹¹⁵ Ebû Mihnef'in rivayetine göre, Hz. Ali Cemel Savaşı'na çıktığında ve Basra'dan Kûfe'ye döndüğünde, Kays b. Sa'd Mısır'da görevinin başında bulunuyordu ve bu savaşa iştirak etmemiştir.¹¹⁶ ed-Dineverî ise Kays b. Sa'd'ın Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'nin istişare

¹¹² Buna karşın Kays b. Sa'd'ın yerine atanan Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman taraftarlarına karşı şiddet politikası izlediği, onların evlerini yıkıp mallarını müsadere ettiği belirtilir. Bkz. İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 107; Aycan, *Muaviye*, s. 160.

¹¹³ Taberî, *Târîh*, III, 127.

¹¹⁴ Buhl, F., "Muhammed b. Abî Bakr", *İA*, VIII, 476; Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 145.

¹¹⁵ El-Vâkıdî'nin (öl.207/823) bildirdiğine göre (Taberî, *Târîh*, III, 55), Cemel savaşı 10 Cemaziyelahir 36'da (2 Kasım 656), Halife b. Hayyât'a (öl. 240/854) göre (Halife b. Hayyât, (240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk., Ekrem Ziyâ el-Umerî, Dâru'l-Kalem-Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk-Beyrut 1397, s. 181) ise, 15 Cemaziyelahir 36 (7 Kasım 656) yılında vuku bulmuştur. Cemel Savaşı hakkında geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 320-321.

¹¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, III, 162; Taberî, *Târîh*, III, 63

ettiği ileri gelen adamları arasında zikreder.¹¹⁷ İbn Abdilber el-İstîâb adlı eserinde, bir genelleme yaparak Kays b. Sa'd'ın Hz. Ali ile birlikte Cemel, Siffin ve Nehrevân savaşlarına katıldığını belirtir.¹¹⁸ İbn Abdilber'in bu haberine dayanarak A. Bakır, Kays'ın Cemel Savaşı'ndan önce görevinden alındığını ve Mısır'dan döndükten sonra bu savaşa katıldığını ifade eder.¹¹⁹ Oysa bunun doğru olması mümkün görünmemektedir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kays'ın azledilişiyle ilgili kaynaklarda iki tarih verilmektedir; bunlardan birisi Cemel Savaşı'nın yapıldığı Cemaziyelahir ayından sonra gelen Recep, diğeri de Ramazan ayıdır. Kays'ın Recep ayında valilikten azledildiği bilgisi doğru kabul edilse bile, Kays, bu savaşın cereyan ettiği Cemaziyelahir ayında Mısır valisi olmalıdır. Mısır valisi olarak Kays bu savaşa katılmış olsaydı, Mısırlı birliklerle katılır ve bu bilgiler de muhtemelen kaynaklarda yer alırdı. Kaldı ki Kays, bu savaşa iştirak etmiş olsaydı, Halife Hz. Ali ile birebir görüşme fırsatı bulur, gerek Mısır'daki durum gerekse Muaviye ile yaptığı yazışmalar hakkında ona bilgi verirdi ve daha sonra azline sebep olan güven bunalımı yaşanmazdı. Dolayısıyla Kays'ın Cemel Savaşı'na katıldığı ile ilgili haberlerin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Onun Cemel Savaşı'na iştirak etmemesinin sebebi Mısır'da muhaliflerin bulunması ve Muaviye'nin onlarla işbirliği yaparak saldırıya geçebileceği endişesi olmalıdır.

Kays b. Sa'd'ın Mısır'da göreve başlama tarihi konusunda olduğu gibi ne zamana kadar görevde kaldığı hususunda da tarihçiler arasında bir ittifak yoktur. El-Kindi'nin naklettiği bir rivayete göre¹²⁰ Ramazan ayının başında göreve başlayan Kays dört ay beş gün valilik yaptıktan sonra Recep ayının beşinde valilikten ayrılmıştır. İbn Tağriberdi de bunu desteklemektedir.¹²¹ Oysa Recep ayının beşinde Kays'ın valilikten ayrılmış olması için kendisine azledildiğiyle ilgili bir bilginin ulaşması gerekmektedir. Kaynaklarda bunu doğrulayan bir bilgiye rastlanılamamaktadır. Ebû Mihnef'in rivayetine göre ise, Muhammed b. Ebî Bekir 36 yılı Ramazan ayının başında (Şubat 657) Mısır'a vali tayin edil-

¹¹⁷ Dineveri, *Ahbâr*, 150.

¹¹⁸ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III, 1290.

¹¹⁹ Abdülhalik Bakır, "Kays b. Sa'd", *DİA*, XV, 93. Bakır, Kays'ın Cemel Savaşı'na iştirak ettiğini, İbn Abdilber'e (*el-İstîâb*, III, 1290) dayanarak ileri sürmektedir. İbn Abdilber de ed-Dineveri'ye istinaden bu kanaate varmış olabilir. Bakır, Kays'ın Cemel Savaşı'ndan önce Mısır valiliğinden azledildiğini belirtirken, Ahmet Akbulut, Kays'ın Cemel Savaşı'ndan sonra Mısır'a vali tayin edildiğini bildirmektedir ki bu da isabetli görünmemektedir. Bkz. Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, (Pozitif Matbaacılık) Ankara 2001, s. 201.

¹²⁰ Kindi, *Vulât*, 22.

¹²¹ İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 97.

miştir.¹²² el-Kindî'nin diğeri bir rivayetine göre Muhammed b. Ebî Bekir Ramazan ayında Mısır'a ulaşmıştır.¹²³ el-Kindî'nin bu son rivayeti ile Ebû Mihnef'in rivayeti birbirini tamamlar niteliktedir; Ramazan ayının başında valiliğe tayin edilen Muhammed bu ay içinde Mısır'a ulaşarak görevine başlamıştır . Sonuç olarak 36 yılı Safer ayında Mısır valiliğine tayin edilen Kays b. Sa'd'ın Rebiulevvel ayının başında göreve başladığı, yaklaşık olarak altı ay sonra Ramazan ayında yerine tayin edilen Muhammed'in Mısır'a gelmesiyle görevinden ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Kays'ın valiliği döneminde Mısır'da siyasi istikrarın sağlanması dışında yaptığı icraatlarla ilgili kaynaklarda pek bilgi bulunmamaktadır. İbn Abdilhakem valilik döneminde Kays'ın halkın yardımlarıyla Cuma mescidinin kible tarafında bir ev (dâr) inşa ettirdiğini kaydeder.¹²⁴

3.2. Kays b. Sa'd'ın Valilikten Azledildikten Sonra Küfe'ye Gidişi

Görevini en iyi şekilde yerine getirdiğini ve hata yapmadığını düşünen Kays b. Sa'd, halifeye bağlılığını ve sadakatini sürdürdüğü halde görevinden azledilmesine üzülmüş, bu yüzden Mısır'dan halifenin bulunduğu Küfe'ye değil memleketi Medine'ye gitmiştir.¹²⁵ Onun bu hareketi başlangıçtan beri Muaviye tarafına meyletmediğini, Hz. Ali'nin haklı olduğuna inancını sürdürdüğünü ve onurlu davranarak halifeye karşı cephe almadığını gösterir. Ne var ki, Kays doğup büyüdüğü Medine'de umduğu ortamı bulamamıştır. Burada siyasi mücadeleye aktif olarak katılmayan Hz. Osman taraftarlarının sözlü sataşmalarına maruz kalmıştır. Bir gün Hazrec'in Neccaroğulları koluna mensup Hassan b. Sâbit, Kays'ın yanına gelerek onunla alay edip, "Ali seni görevinden azletti. Osman'ı öldürdün ve böylece geriye yüklediğin günah kaldı. Buna karşın bir iyilik de görmedin" demiş, Kays da ona, "Ey kalbi ve gözü kör adam! Vallahi kabilelerimiz arasında bir savaş meydana gelmiş olsaydı senin boynunu vururdum" diyerek onu kovmuştur.¹²⁶ Zührî'nin rivayetine göre ise, Mısır'dan Medine'ye gelen Kays'ı burada Mervan b. Hakem ile el-Esved b. Ebi'l-Buhterî tehdit etmişlerdir. Yakalanıp öldü-

¹²² Taberî, *Târih*, III, 67. Buna karşın Nasr b. Muzâhim'in Ömer b. Sa'd'dan naklettiği bir rivayete göre (Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 127) Hz. Ali Küfe'ye geldikten sonra Kays b. Sa'd'ı Mısır'a vali tayin etmiştir ki, bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

¹²³ Kindî, *Vulât*, 26-27.

¹²⁴ İbn Abdilhakem (*Futûh*, s. 98) Kays'ın Mısır'da Cuma mescidinin kible tarafına bir saray inşa ettirdiğini, bu sarayın ona ait olduğu bilindiği, fakat Kays'ın vefat etmeden önce bu sarayı müslümanların yardımıyla yaptırdığını ve bu sebeple müslümanlara ait olduğunu söyleyerek onun valiler tarafından kullanılmasını vasiyet ettiğini nakleder.

¹²⁵ Taberî, *Târih*, III, 67, 126. (Ebû Mihnef); Belâzurî, Muhammed Mısır'a gelince, Kays'ın kızdığını ve bir an bile onunla kalmayacağını söyleyerek Medine'ye gittiğini nakleder. Belâzurî, *Ensâb*, III, , 83, 164 (Ebû Mihnef).

¹²⁶ Belâzurî, *Ensâb*, III, 164; Taberî, *Târih*, III, 67.

rüleceğinden korkan Kays, oradan ayrılıp Kûfe'ye Hz. Ali'nin yanına gitmiştir.¹²⁷

Medine'de tarafsız olarak yaşayamayacağını anlayan Kays Kûfe'ye Hz. Ali'nin yanına gitmeye karar vermiş ve oraya vardığında ona olup bitenleri ayrıntılı olarak anlatmış,¹²⁸ o da Kays'ın izlediği politikanın gerekçelerini öğrenerek kendisine ihanet etmediğini anlamış ve onun doğru hareket ettiğini ifade etmiştir.¹²⁹

Muaviye, Kays b. Sa'd'ın rahatsız edildiği için Medine'den ayrılarak Kûfe'ye gittiğini öğrenince, onu taciz eden Mervan b. Hakem ile el-Esved b. Ebi'l-Buhteri'ye kızmış ve onlara yazdığı mektupta, "Vallahi, eğer Ali'ye yüz bin savaşı ile¹³⁰ yardım etmiş olsaydınız benim için Kays b. Sa'd'ı ona göndermeniz kadar sinir bozucu olmazdı"¹³¹ diyerek sitem etmiştir. Zira Muaviye, Kays gibi liderlik kabiliyeti olan kararlı ve strateji sahibi birisinin kendi yanında yer almadığı takdirde siyaset denkleminin dışında kalmasını, karşısında bulunmamasını istiyordu. Tam da o, bu amacına ulaştığını düşünürken Hz. Osman taraftarlarının tahrikleriyle Kays tekrar Hz. Ali'ye katılmış oldu. Artık Kays, hem Ensârın Hz. Ali saflarında yer almasında hem de izleyeceği politikalarda ve karşılaşacağı sorunları çözmede ona yardımcı olacaktır.¹³²

3.3. Sıffin Savaşı'nda Kays b. Sa'd

Ramazan 36 (Şubat-Mart 657) tarihinde Mısır'dan ayrılan Kays b. Sa'd'ın Medine'de ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Ancak Hz. Ali Şam üzerine yürüme kararı almadan önce Kays b. Sa'd'ın Kûfe'ye ulaştığı ve savaş kararıyla ilgili bir konuşma yaptığı anlaşılmaktadır. Buna göre Kays Medine'de kısa bir süre kaldıktan sonra halifenin yanına gitmiş olmalıdır. Zira Zilhicce 36 (Mayıs 657) tarihinde Sıffin'de iki ordunun

¹²⁷ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 460; Taberî, *Târîh*, III, 67, 126; Belâzurî, *Ensâb*, III, 83. Abdurrezzâk'ın kaydettiği rivayete göre Kays, Sehl b. Huneyf ile birlikte Medine'den ayrılarak Hz. Ali'nin yanına gitti. Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 460.

¹²⁸ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 461.

¹²⁹ Belâzurî, *Ensâb*, III, 164; Taberî, *Târîh*, III, 67. Bununla birlikte Hz. Ali'nin özellikle Muhammed b. Ebi Bekir'in Mısır'da öldürüldüğü haberini aldıktan sonra, Kays'ın son derece büyük işler başardığını, her türlü hile ve tuzağı boşa çıkardığını daha iyi anladığı belirtilir. Bkz. Taberî, *Târîh*, III, 67, 126; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 110. Hz. Ali'nin kendisine Kays'ın azlini tavsiye edenin iyi bir nasihatte bulunmadığını anladığı ifade edilir. Bkz. Taberî, *Târîh*, III, 126.

¹³⁰ Abdurrezzâk "sekiz bin asker ile" dediğini kaydeder (Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 461). Belâzurî'nin başka bir rivayetinde Muaviye'nin ifadesi, "on bin atlı ile"dir (Belâzurî, *Ensâb*, III, 83).

¹³¹ Taberî, *Târîh*, III, 67, 126; Belâzurî, *Ensâb*, III, 83-84. Belâzurî'nin bir rivayetine göre Kays'ı Medine'de Mervan ve Esved b. Ebi'l-Buhteri, ölümle tehdit etmişler; Sehl b. Huneyf, Hz. Ali'nin yanına gitmek isteyince Kays, Medine'de yalnız kalıp onlar tarafından öldürülmekten veya tuzağa düşürülmekten korkmuş onunla birlikte Hz. Ali'nin yanına gitmiştir. Belâzurî, *Ensâb*, III, 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253).

¹³² Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 461; Belâzurî, *Ensâb*, III, 83-84.

karşı karşıya geldiği ve aralarında kısmi çatışmaların başladığı bilinmektedir.¹³³ Kays Kûfe'ye geldiğinde halife, bir yandan savaş hazırlıklarını yaparken diğer yandan barış yoluyla Muaviye'nin kendisine biat etmesi için çalışıyordu.¹³⁴ Muaviye'nin barış yoluyla kendisine itaat etmeyeceğini anlayınca, kendisiyle beraber olan Muhacir ve Ensâra ortak düşmanları Muaviye'ye karşı sefere çıkma düşüncesinde olduğunu açıkladı ve görüşlerini sordu. Önce Muhacirler adına Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs ile Ammâr b. Yâsir konuşarak halifenin görüşünü desteklediler.¹³⁵ Arkasından Kays b. Sa'd ayağa kalkıp, halifeye seslenerek kendilerini derhal düşmanlarına karşı sefere çıkarmasını, bundan çekinmemesini tavsiye etti. Kays'a göre onlarla savaşılmalıydı; çünkü onlar Allah'ın emirlerini yerine getirmede gevşek davranmakta, Allah'ın dostları ve Peygamberin arkadaşları olan Ensâr ve Muhacirleri hakir görmekte, insanlara haksız cezalar vermekte, insanların *feylerini* haksız yere yemekte ve insanları köleleri gibi görmekteydiler. İşte bu sebeple Kays'a göre onlara karşı savaşmak, Türk ve Rumlara karşı cihat etmekten daha öncelikli ve önemlidir.¹³⁶

Savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra Kufe'den hareket eden Hz. Ali Sıffin'de Muâviye'nin ordusuyla karşılaştı. Ancak iki ordunun top yekûn savaşa girmesi halinde sonucun çok feci olmasından korkulduğu için toplu saldırıya geçilmedi. Bunun yerine her iki taraf karşılıklı birlikler çıkarıp bunları savaştırdılar. Hz. Ali'nin bu amaçla çıkardığı birliklerin bazısına Kays b. Sa'd komutanlık yaptı.¹³⁷ Muharrem ayında ara verilen çatışmalar 37 yılının Safer ayının girişiyile birlikte (19 Temmuz 657 Çarşamba) yeniden başladı. Bu ayın ilk günlerinde Hz. Ali, Kays b. Sa'd'ı Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs ile birlikte Basralı yaya askerlerin kumandanlığına tayin etti.¹³⁸ Toplu savaş başlamadan önce Kays, Muaviye'nin İbn Zü'l-Kelâ el-Himyeri komutasında öne çıkardığı

¹³³ Taberî, *Târîh*, III, 74-76.

¹³⁴ Taberî, *Târîh*, III, 70-74.

¹³⁵ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 92-93.

¹³⁶ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 93; İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (ö. 314/962), *el-Fütûh*, Beyrut 1406/1986, I-II, s. 559. Kays konuşmasını bitirdikten sonra Ensârın saygı duyulan yaşlıları ona, kabilenin yaşlı kişileri varken neden onlardan önce konuştuğunu sordular. Kays onlara olan saygısını ifade ettikten sonra düşmanlarına karşı duyduğu öfkenin sonucu olarak bu şekilde davrandığını ifade etmiştir. Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 93; İbn A'sem, *Fütûh*, I-II, 560. Muhacir ve Ensârı dinledikten sonra halife Hz. Ali'nin Iraklıları Şamlılara karşı savaşa teşvik etmek için yaptığı konuşmada, "Kur'an ve Sünnet düşmanlarına karşı yürüyün! Ahzâb (Hendek Savaşındaki müşrikler) kalıntısı Muhacir ve Ensârın katillerine karşı sefere çıkın!" dediği rivayet edilir. Bkz. Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 94.

¹³⁷ Taberî, *Târîh*, III, 77, 82; krş. Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 195.

¹³⁸ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 208; Belâzurî, *Ensâb*, III, 85; Taberî, *Târîh*, III, 82; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 261.

birliğe karşı savaştı.¹³⁹ Topyekûn savaş sırasında bir ara Iraklı *kurrâ*'nın komutanlığını da yaptı.¹⁴⁰

Nasr b. Muzâhim'in kaydettiğine göre, Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali, Kays b. Sa'd'ı yanına çağırması ve onu överek Ensârın başına kumandan tayin etmiştir.¹⁴¹ Hz. Ali tarafında yer alan Ensârın saldırıları karşısında zor duruma düşen Muaviye, ileri gelen adamlarını yanına çağırarak durum değerlendirmesi yapmış ve Kays b. Sa'd'ı askerlerine en çok zarar veren kişiler arasında zikretmiştir. Kendileri için tehlikeli addettiği bu kişilerin başında bulunduğu birliklere karşı savaşmak üzere çıkaracağı birliklerin başına kimlerin geçeceğini belirlemiş ve bu amaçla Büsr b. Ebî Ertât'ı Kays b. Sa'd'ın kumandanlık ettiği birliğe karşı savaşmakla görevlendirmiştir.¹⁴² Üçüncü gün Büsr b. Ebî Ertât'ın birliğiyle Kays b. Sa'd'ın birliği karşılaşmış, iki birlik arasında mübareze ve yoğun çatışmalar meydana gelmiş, Kays bu çatışma esnasında savaştan kaçmadığını, kendisine şehitliği vermesi için Allah'a dua ettiğini beyan eden bir şiir söylemiş ve çarpışmalardan sonra iki birlik ordularına dönmüştür.¹⁴³ Yine Nasr b. Muzâhim'in naklettiğine göre Sıffin Savaşı'nda Ensâr Hz. Ali'yi desteklemiş; Muaviye tarafında ise Ensârdan sadece Nu'mân b. Beşir b. Sa'd ile Mesleme b. Muhalled yer almışlardı. Ensârın saldırıları karşısında zor duruma düşen Muaviye, ordusunda bulunan Ensârdan bu iki kişiyi yanına çağırması ve onlara, askerlerine Hz. Ali tarafında bulunan Evs ve Hazreclilerin çok büyük zarar verdiğini, kılıçlarıyla askerlerine meydan okuduklarını, karşılıklarına çıkan her süvariye öldürdüklerini ve bu yüzden askerlerinin onlardan korktuğunu, her ne kadar Ensâr kendisini "barındırıp yardım edenler"¹⁴⁴ olarak tanıtsa da şimdi batılın yanında yer aldıklarını ileri sürmüş ve Ensârın üzerine onlardan daha üstün Kureyşli adamlarını salacağı tehdidinde bulunmuştur.¹⁴⁵ Ancak Muaviye'nin Ensârın savaşçılığından yakınması, onları Kureyşlilerle durduracağını söyleyerek Ensârı küçümsemesi, Nu'mân ve Mesleme'nin kabile asabiyetiyle tepki göstermelerine sebep olmuştur. Önce Nu'mân söz alarak Ensârın cahiliye döneminde de iyi savaşçı olduğunu, ilgili ayetleri Peygamber ile katıldıkları savaşlarda da okuduklarını, Kureyşle daha önce de karşılaşmış galip geldiklerini söylemiş ve eğer onlara denk Kureyşli bulabilecek-

¹³⁹ Taberî, *Târîh*, III, 83; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 287, 297; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 262. Kays b. Sa'd'ın Safer ayının yedinci günü savaşan birliklerin başında bulunduğu da rivayet edilir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, III, 86.

¹⁴⁰ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 232; Taberî, *Târîh*, III, 84.

¹⁴¹ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 453.

¹⁴² Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 426-427.

¹⁴³ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 428-429.

¹⁴⁴ Muhtemelen Ensâr muhataplarına, haklarında inen Enfâl suresinin 74. ayetini hatırlatıyordu: "...Muhacirleri barındırıp onlara yardım edenler, işte onlar gerçekten inanmış olanlardır."

¹⁴⁵ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 445.

se göndermesini söyleyerek kızgınlığını ifade etmiştir. Sonra söz alan Mesleme, Ensârın yaptığı savaşın onun kadar kendilerini de üzdüğünü, fakat her ne kadar kendileri siyasi olarak ayrı yerlerde bulunsalar da kabilelerinden kopmadıklarını ve bu yüzden Ensârı soy ve savaşçılıklarıyla kınamaması gerektiğini söylemiştir.¹⁴⁶

Hız. Ali saflarında savaşan Ensâr, Muaviye ile iki Ensâr arasında geçen bu konuşmadan haberdar olmuş ve Kays Ensârı toplayarak bir konuşma yapmış, Muaviye'ye gerekli sözlü cevabı iki Ensârın verdiğini, kendilerine düşen görevin daha önce olduğu gibi Muaviye'yi şimdi de mağlup etmek olduğunu, bunu başaracaklarını, zira kendileri Peygamberin sancağını taşıırken, karşı tarafın Ebû Cehil'in sancağını taşıdığını ifade etmiştir. Sonra Hız. Peygamber ile katıldıkları savaşlarda Kureys müşriklerine karşı başarılarını dile getiren ve Muaviye'yi yeren bir şiir söylemiştir.¹⁴⁷ Bunu öğrenen Muaviye, Ensârın hakaretlerinden, yergilerinden ve Kays b. Sa'd'ın etkili konuşmalarından kurtulmak için ne yapması gerektiğini Amr b. el-Âs'a sormuş, Amr onlara hakaret etmemesini, eğer onları yermek isterse kabileleri değil, şahısları hedef almasını ve sabretmesini tavsiye etmiştir. Arkasından Muaviye Ensâr'dan bazı şahıslara haber göndererek Kays'ı kendilerini yermekten vazgeçirmelerini talep etmiştir. Onlar da Kays'a gidip Muaviye'nin kendilerini yermekten vazgeçtiğini onun da Muaviye'yi yermeyi bırakmasını rica etmişlerdir. Kays bunu kabul edebileceğini ancak Allah'a kavuşuncaya dek onlarla savaşmaktan geri durmayacağını söyleyip hamle yapmış ve söylediği bir şiirle Muaviye'yi yermiştir. Bunun üzerine Muaviye Şamlılara Kays ile karşılaştıklarında ona benzer şekilde mukabelede bulunmalarını emretmiştir. Muaviye'nin bu talimatına Nu'mân ve Mesleme kızdılar ve onu terk edip Ensârın yanına geçmekle tehdit etmişlerdir. Ensâr'dan bu iki taraftarını kaybetmek istemeyen Muaviye, onları yatıştırmış ve Nu'mân'ı Kays'a gidip onu kınamakla ve ona barış teklifi yapmakla görevlendirmiştir.¹⁴⁸ Sonra Nu'mân iki ordu arasına gelerek Kays'a seslendi ve ona, Ensârın, evi kuşatılan halife Osman'ı terk ettikleri için hatalı olduklarını, onun yardımcılarını Cemel Savaşı'nda öldürdüklerini, Sıffin'de Şamlılara karşı atlarıyla saldırdıklarını, Osman'ı terk ettikleri gibi Ali'den ayrılarak hatalarını telafi edebileceklerini, oysa onların hakkı bırakıp batıla yardım ettiklerini, diğer insanlar gibi olmayı kabul etmeyip meydan okuduklarını ve mübarezeye davet ederek savaşı kızıştırdıklarını, Ali'nin yenilgiye uğramasını engellediklerini ve ona zafer vaat ettiklerini, ancak savaş nedeniyle her iki taraftan da insanların öldüğünü bu yüzden geride kalanlar için Allah'tan korkma-

¹⁴⁶ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 446.

¹⁴⁷ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 446-447.

¹⁴⁸ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, 447-448.

larını istemiştir.¹⁴⁹ Bunun üzerine Kays, Nu'mân b. Beşir'e verdiği cevapta; onun aldatılmış ve aldatan birisi olduğunu, Osman'ı öldüren ve onu terk eden kişilerin ondan daha hayırlı kişiler olduklarını, Cemel Ashabı ile biatlerini bozdukları için savaştıklarını, Araplar Muaviye üzerinde ittifak etseler bile Ensârın onunla savaşacağını, Peygamber ile katıldıkları savaşlarda olduğu gibi hak gelinceye kadar onlarla savaşmayı sürdüreceklarını, onlar istemeseler de Allah'ın emrinin gerçekleşeceğini söylemiştir. Sonra Nu'mân'a seslenerek, Muaviye'nin yanında yer alanların ya Mekke'nin fethine kadar müslüman olmayanlar, ya bedeviler ya da aldatılmış Yemenliler olduğunu; Muhacir ve Ensâr ile onların yolundan gidenlerin Hz. Ali'nin yanında yer aldıklarını; Muaviye'nin yanında ise Bedir ve Uhud'a katılmayan ve İslam'da da önceliği olmayan Nu'mân ile arkadaşının yer aldığını, babası Beşir'in de onun gibi kendilerine karşı çıktığını ifade etmiştir.¹⁵⁰

Şii bir yazar olan Nasr b. Muzâhim tarafından nakledilen ancak diğer kaynaklarda yer almayan bu tartışma ve suçlamalar, eğer gerçekten vuku bulduysa Hz. Ali döneminde cereyan eden iç savaşlarda Ensârın bakış açısını yansıtmakta, vuku bulmadıysa, Şia'nın erken dönemde meydana gelen hadiseleri nasıl okumak istediğini göstermektedir.

İbn Kuteybe, Siffin'de Şamlılar mushafları kaldırıp Hz. Ali'yi ve Iraklıları Kur'an'ın hükmüne davet ettiklerinde, Iraklılardan bazıları bu çağrıya icabet edilmesi gerektiğini söylerken,¹⁵¹ Mâlik b. el-Hâris el-Eşter ile Kays b. Sa'd'ın halifeye bu çağrıyı reddetmesi için telkinde bulduklarını kaydetmektedir.¹⁵² Yine İbn Kuteybe, Amr b. el-Âs'ı hakem olarak belirleyen Muaviye'nin, Hz. Ali'nin kimi hakem yapabileceği üzerinde değerlendirme yaptığını, Hz. Ali'nin en fazla güvendiği beş kişi arasında Kays b. Sa'd'ın adını da zikrettiğini ve onun hakkında, "Kays Kureyşli olsaydı Araplar ona (halife olarak) biat ederdi" dediğini belirtir.¹⁵³ Bilindiği gibi Hz. Ali kendi kararıyla hakemini seçmemiş, taraftarlarından bir grubun baskısıyla Ebû Mûsâ el-Eş'ari'yi hakem tayin etmek zorunda kalmıştır.

¹⁴⁹ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Siffîn*, 448-449.

¹⁵⁰ Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Siffîn*, 449. Nasr b. Muzâhim'in naklettiğine göre Hz. Ali Kays b. Sa'd'ı Siffin Savaşı'nda Ensârın başına getirdi (Minkari, *Vak'atu Siffîn*, 453).

¹⁵¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 111-112.

¹⁵² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 112.

¹⁵³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 112. Bu rivayetin devamında Muaviye, insanlar savaşmaktan bıktığı için bu kişileri değil takva ehli birisini hakem yapacaklarını ifade eder. Orada hazır bulunan Utbe b. Ebî Süfyan da bunun Ebû Musa olacağını tahmin ettiğini söyler. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 112.

3.4. Kays b. Sa'd'ın Ordu Komutanlığı ve Azerbaycan Valiliği

Hız. Ali, Sıffin Savaşı'ndan sonra kendisine sadakati ve dirayetin-den kuşku duymadığı Kays b. Sa'd'ı seçkin askerlerden oluşan öncü kuvvetlerin başına getirmiş ve Azerbaycan valiliğini de ona vermiştir. Tahkim meselesi sonuçlanıncaya kadar Kûfe'de kalmasını, karardan sonra Azerbaycan'a gitmesini istemiştir. Bu yüzden Kays tahkim olayı sonuçlanıncaya kadar Kûfe'de şurtanın başında kalmıştır.¹⁵⁴ Abdurrezzâk'ın Zühri'den naklettiğine göre, Hız. Ali, ölünceye kadar kendisini müdafaa etmek üzere biat etmiş 40 bin askerden oluşan şurtatü'l-hamîs (öncü kuvvetler) adlı bir ordu oluşturmuş ve başına Kays b. Sa'd'ı getirmiştir. Böylece Kays, Hız. Ali ölünceye kadar bu ordunun başında bölgenin güvenliğini sağlamıştır.¹⁵⁵ Burada sözü edilen şurtanın, şehrin iç emniyetini sağlayan emniyet kurumu olmayıp, ordu içerisinde yetenekli ve güçlü askerlerin seçilmesiyle oluşturulan öncü ordu birlikleri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁶ Muhtemelen bu öncü ordu, Hız. Peygamber döneminden başlayarak İslam ordularında kullanılan beşli düzene göre tertip edildiği için şurtatü'l-hamîs olarak isimlendirili-yordu.¹⁵⁷ Diğer yandan şurtatü'l-hamîs denilen öncü ordunun asker sayısının kırk bin kişiye ulaşması olası görünmemektedir. Bu ifade Hız. Ali'ye gönülden bağlı askerlerin sayısının çokluğunu göstermek için dile getirilmiş olabilir.

Sıffin Savaşı'ndan sonra Hız. Ali, Mısır'daki muhaliflerin, Muaviye'nin de desteğiyle, vali Muhammed'e saldırdıklarını ve şehrin düzenini bozduklarını öğrendi. Genç valinin onlarla başa çıkamayacağını anladı ve oraya iki adamından birisini göndermenin uygun olacağını düşündü. Bunlardan birisi Mısır eski valisi Kays b. Sa'd diğeri de Cezire valisi Mâlik b. el-Hâris el-Eşter idi. Yaptığı değerlendirme netice-

¹⁵⁴ Taberî, *Târîh*, III, 126; krş. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 52. Nehrevân Savaşı'ndan sonra Hız. Ali, Kays'ı Azerbaycan valisi tayin etti. Belâzuri, *Ensâb*, III, 84, 167; Taberî, *Târîh*, III, 126. Tahkim olayı hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkâl, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, Yıl:1, Sayı: 2, Konya 2003, s. 33-68.

¹⁵⁵ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 461.

¹⁵⁶ Şurtatü'l-hamîs hakkında geniş bilgi için bkz. Metin Yılmaz, *İslam Şurta Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Samsun 2003, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 35-37.

¹⁵⁷ *el-Hamîs* kelimesi, cahiliye devrinden başlayarak İslam ordularında kullanılan beşli düzen anlamında askeri bir terim olup, ordunun savaşa stratejisi gereği öncü, sağ, sol, orta ve geri birlikler biçiminde yapılanarak savaşa katılmasını ifade etmektedir. Bkz. Mustafa Zeki Terzi, *Hız. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, Samsun 1990, s. 102. Şurtaya izafe edilen *el-hamîs* kelimesi hakkında çeşitli görüş ve değerlendirmeler için bkz. Yılmaz, *İslam Şurta Teşkilatı*, s. 35-36. Şurtatü'l-hamîs kavramındaki şurta kelimesinin, bu orduda yer alan askerlerin kendilerini zafere şartlandırmalarından dolayı kelimenin şart kökünden hareketle kullanıldığı ileri sürülür. Bkz. ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer (ö. 538/1143), *el-Fâik fi Ğaribi'l-Hadis*, thk., Becâvî-Muhammed Abdü'l-Fadl İbrahim, Kahire 1971, II, 238.

sinde halife, Eşter'i Mısır'a vali olarak görevlendirdi.¹⁵⁸ Kays'ı tekrar Mısır valiliğine tayin etmemesinin sebebi onu danışman ve komutan olarak yakınında tutma isteği olmalıdır. Nitekim Eşter Mısır'a giderken yolda Muaviye'nin görevlendirdiği bir kişi tarafından zehirlenince, onun yerine Kays'ı göndermemiş; Muhammed b. Ebî Bekir'in gönlünü alarak görevini sürdürmesini istemiş, fakat vali Muhammed, Amr b. el-Âs'ın organize ettiği saldırılar karşısında yenilmiş ve feci bir şekilde öldürülmüştür.¹⁵⁹

Sıffin Savaşı'ndan sonra Hz. Ali'nin en önemli iki adamı Kays b. Sa'd ile Mâlik b. el-Hâris el-Eşter idi. Nitekim Mâlik el-Eşter'in ölüm haberini aldığı anda Muaviye'nin taraftarlarına "Ali'nin iki eli -yani Kays b. Sa'd ve el-Eşter- vardı. Bunlardan birisini kestik" dediği nakledilir.¹⁶⁰ Muhammed'in ölüm haberini aldıktan sonra Hz. Ali'nin Kays b. Sa'd'ın Mısır'da ne kadar önemli işler başardığını, siyasi tuzakları bertaraf ettiğini, onun azlini tavsiye edenlerin kendisini yanıltıklarını ve hatalı olduklarını anladığı ve bundan sonra bütün işlerinde Kays'ın görüşüne önem verdiği rivayet edilir.¹⁶¹

Tahkim olayından çözüm çıkmaması üzerine Hz. Ali, Muaviye'ye karşı savaş hazırlıklarına başlamış ve Nehrevân'da toplanan Hâricilere mektup yazarak Muaviye ile mücadelelerine katılmaları çağrısında bulunmuş, fakat onlar bu çağrıyı reddetmişlerdir.¹⁶² Hz. Ali Sıffin'e gitmek için harekete geçtiğinde Basralı Hâricilerin Nehrevân'a giderken yolda rastladıkları Abdullah b. Habbâb b. el-Eret'i ve eşini öldürdükleri habe-

¹⁵⁸ Belâzurî, *Ensâb*, III, 167-168; Taberî, *Târîh*, III, 126. Hz. Ali, Eşter'i Mısır'a vali olarak gönderirken Muhammed b. Ebî Bekir'in tecrübesiz bir genç olduğunu ifade eder. Bkz. Taberî, *Târîh*, III, 127; İbn Kesîr, Muhammed'in 26 yaşında olduğunu belirtir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 313. Muhammed Mısır'da valilik görevine başladıktan bir ay sonra Haribta'daki Osman taraftarlarına haber göndererek ya itaat etmelerini ya da şehirden çıkıp gitmelerini emretti. Onlar da şimdilik biat etmeyeceklerini, onları gelişmelerin nasıl olacağını görmeleri için kendi hallerine bırakmasını, kendileriyle savaşmakta acele etmemesini söylediler. Bu kişiler muhtemelen Muaviye-Ali mücadelesinin nasıl sonuçlanacağını bekliyorlardı. Fakat Muhammed'in tutumundan da oldukça rahatsızdılar ve korkuyorlardı. Sıffin Savaşı hakem olayıyla sonuçlanınca onlar Muhammed üzerine yürüyeceklerini ilan ettiler. Muhammed onlar üzerine birlikler gönderdiyse de başarılı olmadı. Bu arada Muhammed ile Muaviye arasında ağır hakaretlerin yer aldığı yazışmalar gerçekleşti. Taberî, *Târîh*, III, 68.

¹⁵⁹ Belâzurî, *Ensâb*, III, 168-173. Hz. Ali Muhammed'in öldürülmesinden çok büyük üzüntü duymuş ve Muhammed'e Allah'tan rahmet dileyerek onun genç bir delikanlı olduğunu, aslında Mısır'a Haşim b. Utbe'yi vali tayin etmek istediğini, bunu yapmadığı için hayıflandığını, evlatlığı olduğunu, kardeşi Cafer'in oğlunun kardeşi olduğunu ve onu evladı saydığını ifade etmiştir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, III, 173.

¹⁶⁰ Belâzurî, *Ensâb*, III, 167-168. Hz. Ali hakem olayından sonra Muaviye ve onu destekleyen ileri gelen adamlarına sabah namazlarında beddua etmeye başlamış, bunu öğrenen Muaviye de Ali ve yakın adamlarına sabah namazlarında beddua etmeye başlamıştır. Bunların içinde Kays da vardır. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 552.

¹⁶¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 461.

¹⁶² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 123; Belâzurî, *Ensâb*, III, 135, 141; Dineverî, *Ahbâr*, 206.

rini aldı. Kûfeli askerler bunu öğrenince, sefere çıkmaları halinde ailelerine Hâricilerin zarar verebileceğini ileri sürerek önce Haricî probleminin halledilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine halife onlar üzerine gitmeye karar vermiştir.¹⁶³ Hz. Ali, Kays b. Sa'd'ı öncü birliklerinin başına kumandan tayin ederek Medâin'e göndermiş ve orada emrini beklemesini istemiştir.¹⁶⁴ Halife Nehrevân'a yaklaşınca Kays b. Sa'd ile Ebû Eyyüb el-Ensârî'yi Hâricilere onları ikna etmeleri için göndermiştir. Kays Hâricilerden katilleri teslim etmelerini ve ortak düşmanları Muaviye'ye karşı savaşmak için kendilerine katılmalarını talep etmiştir. Hz. Ali taraftarlarını haksız yere şirke düşmekle suçladıklarını ve müslümanları müşrik sayarak kanlarını akıttıklarını söylemiştir. Hâriciler adına Kays'a cevap veren Abdullah b. Şecere es-Sülemî, kendileri için gerçeğin apaçık ortaya çıktığını, Ömer b. el-Hattâb gibisini kendilerine getirmediği sürece onlara kesinlikle tabi olmayacaklarını ifade etmiştir. Bunun üzerine Kays, Ömer'e benzer bir kişi olarak yalnız Ali b. Ebi Tâlib'i tanıdıklarını belirtmiş, fakat o bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Kays, artık onların yola gelmeyeceğini ifade etmiştir.¹⁶⁵ Daha sonra onlara hitabeden Ebû Eyyüb Hâlid b. Zeyd, artık onlarla amaçlarının örtüşüğünü, aralarında bir fark kalmadığını, dolayısıyla kendilerine karşı savaşmalarının anlamsız olduğunu belirtmiş; onlar da Hz. Ali'ye şimdi biat etseler yarın tekrar hakem tayin etmeye kalkabileceğini söyleyerek bunu reddetmişlerdir.¹⁶⁶ Hz. Ali'nin bütün girişimleri sonuçsuz kalınca Hâricilerle savaş kaçınılmaz hale gelmiş,¹⁶⁷ onlara karşı yapılan savaşta Kays b. Sa'd orduda bulunan 700 veya 800 Medinelinin komutanlığını yapmıştır.¹⁶⁸ Hâricilerin saldırısıyla başlayan savaş onlardan çatışmaya girenlerin tamamına yakınının kılıçtan geçirilmesiyle neticelenmiştir (9 Safer 38/17 Temmuz 658).¹⁶⁹

Nehrevân Savaşı'ndan sonra Azerbaycan valiliğine dönen Kays b. Sa'd, idari ve askeri işler yanında İslam'ı öğretmekle de meşgul oldu.¹⁷⁰ Ne var ki onun buradaki görevi uzun sürmedi. Zira Hz. Ali, Muaviye'ye karşı savaş kararı alarak hazırlıklara başladı ve Kays b. Sa'd'ı sefere

¹⁶³ İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 126-127; Belâzürî, *Ensâb*, III, 136, 142-143; Dineverî, *Ahbâr*, 207.

¹⁶⁴ Taberî, *Târîh*, III, 120; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 343.

¹⁶⁵ Taberî, *Târîh*, III, 120; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 343; krş. Belâzürî, *Ensâb*, III, 145; Dineverî, *Ahbâr*, 207.

¹⁶⁶ Taberî, *Târîh*, III, 120; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 289.

¹⁶⁷ Belâzürî, *Ensâb*, III, 145-146.

¹⁶⁸ Belâzürî, *Ensâb*, III, 146; Taberî, *Târîh*, III, 121; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 345; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 289. Halife b. Hayyât, Kays b. Sa'd Nehrevân'da Hz. Ali'nin sağ kanat komutanlığını yaptığını nakleder (Halife, *Târîh*, 197).

¹⁶⁹ Taberî, *Târîh*, III, 121-122.

¹⁷⁰ Halife Hz. Ali, Kays b. Sa'd'a bölgenin haracını toplamasını, askerlerine iyi davranmasını ve Allah'ın kendisine öğrettiği bilgileri insanlara öğretmesini emretmişti (Ya'kûbî, *Târîh*, II, 202).

katılması için Kûfe'ye çağırdı. Böylece o, yerine Abdullah b. Şübeyl el-Ahmesî'yi bırakarak Kûfe'ye geldi.¹⁷¹ Burada askeri sefer hazırlıkları yapılırken 17 Ramazan 40/24 Ocak 661 tarihinde Hz. Ali, Abdurrahman b. Mülcem adındaki bir Hâricî'nin saldırısına uğradı ve aldığı yaradan dolayı birkaç gün içinde vefat etti.¹⁷²

4. Hz. Hasan Döneminde Kays b. Sa'd

Hz. Ali yerine herhangi birisini veliaht tayin etmeden vefat etmişti.¹⁷³ Kûfe'de oluşan otorite boşluğunu ordu komutanı olarak Kays b. Sa'd doldurdu. Hâriciler dışında Müslümanlar halifenin Kureyş'ten olmasına alıştıkları için Kays b. Sa'd'ın halife olması gündeme gelmedi. Bu sırada Hasan b. Ali¹⁷⁴ dışında Kûfe'de halkın halife adayı olarak gördüğü hilafet makamına geçebilecek Kureyşli başka bir sahabe bulunmamaktaydı. Diğer Arap kabilelerinden halife adayının çıkması ise, kabile dengeleri dikkate alındığında Kûfe'de ayrılık ve çatışmaya sebep olabilirdi. Böyle bir durumun meydana gelmemesi için Kays b. Sa'd halkı Hz. Hasan'a biat etmeye çağırdı. Halka yaptığı konuşmada, Hz. Ali'nin faziletlerini, oğlu Hasan'ın meziyetlerini ve Hz. Peygamber'e olan yakınlığını zikrettikten sonra, hilafetin Hasan b. Ali'nin hakkı olduğunu açıkladı. İlk olarak da kendisi ona biat etti. Arkasından diğer insanlar onu takip ettiler.¹⁷⁵ Kays b. Sa'd'ın biat etmek için Hz. Hasan'a geldiğinde, "Elini uzat! Allah'ın Kitabı, Peygamber'inin sünneti ve isyancılarla savaşmak üzere sana biat edeyim" dediği, Hz. Hasan'ın ise ona, "Allah'ın kitabı ve Resulünün sünneti" ifadesinin diğer bütün şartları içerdiğini

¹⁷¹Belâzurî, *Ensâb*, III, 238, 278; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 203.

¹⁷²İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 138; Belâzurî, *Ensâb*, III, 256-258; Dineverî, *Ahbâr*, 213-214; Taberî, *Târîh*, III, 164; İbn A'sem, *Futûh*, [III-IV] II, 279-282; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 404; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 14; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997, II, 528-530. Hz. Ali'nin öldürülmesiyle ilgili rivayetlerin değerlendirilmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Kapar, "Hz. Ali'nin Öldürülmesi ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, Konya 1994, s. 341-345.

¹⁷³Bir rivayete göre vefatından önce Hz. Ali'ye yerine birisini veliaht tayin edip etmeyeceği sorulmuş; o da kimseyi veliaht tayin etmeyeceğini söylemiştir (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1402/1992, II, 275; Vecdi Akyüz, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991, s. 140; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996, s. 39. Taberî'nin naklettiği bir rivayete göre yaralandıktan sonra Hz. Ali'ye Cüde b. Abdullah vefat etmesi halinde, "Hasan'a biat edelim mi?" diye sormuş, o bunu ne emredeceğini ne de yasaklayacağını söyleyerek kararı müslümanlara bırakmıştır (Taberî, *Târîh*, III, 157). Mes'ûdî'nin naklettiğine göre ise Hz. Ali, yaralandıktan sonra oğlu Hasan'ı Cuma namazını kaldırmakla görevlendirmiş ve minberde konuşma yapan Hasan, yönetim hakkının ehl-i beyte ait olduğunu söylemiştir (Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 9).

¹⁷⁴Hz. Hasan'ın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 21-125; Lammens, "Hasan", *İA*, V/I, 308-309; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hasan", *DİA*, XVI, 282-285.

¹⁷⁵Belâzurî, *Ensâb*, III, 278; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara 1999, s. 506.

söyleyerek isyancılara karşı savaşıma şartını zikretmesini kabul etmediği ve Kays'ın onun isteğine uygun olarak biat ettiği nakledilmektedir.¹⁷⁶

Öyle anlaşılıyor ki, Kays b. Sa'd, yeni halifenin Muaviye'ye karşı savaş şartıyla biat almasını istiyordu. Bilindiği gibi Muaviye, hâkimiyet alanını genişletmek için faaliyetlerini sürdürmekteydi. Yeni halifenin iktidarının devam etmesi, Muaviye'ye karşı yapacağı mücadeleyi kazanmasına bağlıydı. Eğer insanlar Hz. Hasan'a savaş koşuluyla biat eder ve buna sadık kalarak topyekûn Muaviye'ye karşı mücadeleye katılırlarsa başarılı olabilirlerdi. Bu yüzden Kays, savaş çağrılarında uymakta gevşek davranan Küfelileri yükümlülük altına sokmak amacıyla isyancılara karşı savaş şartı ile biat edilmesini istemiş olmalıdır. Ayrıca böyle bir şart, uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olan Hz. Hasan'ı da savaşa zorlayacaktı. Ne var ki Hz. Hasan görev ve yetkilerinin sınırlandırılması anlamına da gelen bu koşulu kabul etmedi. Şunu da ifade etmek gerekir ki, Muaviye ile savaşmayı biat koşulu yapmak isteyenler biat ederken savaş şartını ileri süren ve daha sonra da savaşmayı istemeyen ikiyüzlü kişiler değil, aksine Kays b. Sa'd'ın başında bulunduğu *surtatül-hamise* mensup Hz. Ali'yi müdafaa etmek için yemin etmiş askerlerdi. Bunlar Muaviye'ye karşı savaşın kaçınılmaz ve gerekli olduğunu düşündükleri gibi savaşmayı da arzu ediyorlardı.

Bir bakıma daha iyi bir seçenek olmadığı için hilafet makamına getirilen Hz. Hasan,¹⁷⁷ önce bütün ümmetin biatını almak için girişimde bulundu. Bu çerçevede Muaviye'ye karşı savaş hazırlıklarına ara vererek Hz. Ali'ye bağlı bölgelerin biatını aldıktan sonra¹⁷⁸ Suriye ve

¹⁷⁶ Taberî, *Târih*, III, 164; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 402; krş. İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 14. İbn Kuteybe'nin naklettiği bir rivayete göre Hz. Hasan, insanların kendisine dinlemek ve itaat etmek, savaşacağı kişilerle savaşmak, barış yapacağı kişilerle barış yapmak üzere biat etmelerini istemiş; Şam ehline karşı savaşmak şartıyla biat etmek isteyen Küfeliler onun bu teklifini kabul etmeyerek kardeşi Hüseyin'e gidip ona, asi Şam ehline karşı savaşmak koşuluyla biat etmeyi teklif etmişler; o bunu kabul etmeyince çaresiz Hz. Hasan'a gelip biat etmek zorunda kalmışlardı (İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 140). Belazuri'nin naklettiği rivayete göre Hz. Ali defnedildikten sonra Ubeydullah b. Abbas insanlara bir konuşma yaparak halifeyi övmüş ve yerine hilm ve fazilet sahibi bir halef bıraktığını, dilerlerse ona biat etmelerini, bunu istemezlerse kimsenin kimseyi zorlamayacağını söylemiş; insanlar itaat edeceklerini belirtmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Hasan onların huzuruna çıkıp bir konuşma yapmış, ehl-i beyitten olduklarını ve babasının faziletlerini zikretmiş, sonra insanları kendisine biat etmeye çağırmıştır. İnsanlar konuşmanın etkisinde kalarak ağlayıp ona biat etmişlerdir. Hz. Hasan insanlardan biat alırken savaşla savaşmak barış yapanla barışık olmak üzere biat almıştır. Bu şartla biat almasını orada bulunan bazı insanlar, Muaviye ile anlaşmayı düşündüğü şeklinde yorumlamışlardır (Belazuri, *Ensâb*, III, 279).

¹⁷⁷ Belazuri, *Ensâb*, III, 279; İbn A'sem, *el-Futûh*, II, 289.

¹⁷⁸ Belazuri, *Ensâb*, III, 279. Hz. Hasan hilafet makamına geçtikten sonra, yaklaşık iki ay Şam'a karşı herhangi bir savaş ve seferden söz etmemiştir. Bkz. Belazuri, *Ensâb*, III, 279; Ya'kübi, *Târih*, II, 214; Taberî, *Târih*, III, 167; İbn A'sem, *el-Futûh*, [III-IV] II, 285.

Mısır'a hükmeden Muaviye'yi kendisine biat etmeye çağırdı.¹⁷⁹ Fakat Muaviye onun bu talebini, kendisinin gerek yetenek, gerek birikim ve tecrübe ve gerekse siyasi ve askeri güç bakımından ondan daha üstün ve halifelğe ondan daha ehil olduğunu belirterek reddetti. Bununla da kalmayarak hilafetten ayrılıp kendisine biat etmesini istedi ve bunun karşılığında ona Kûfe hazinesindeki malı, bir bölgenin yıllık haracını ve ilave bağışları teklif etti.¹⁸⁰

Hz. Hasan bu mesajla birlikte Muaviye'nin Irak üzerine yürümek için hazırlık yaptığı haberini de aldı ve kendisine Muaviye'den önce Şam üzerine yürümesi önerildi. Bununla birlikte Hz. Hasan, barış yoluyla artık hâkimiyetini sürdüremeyeceğini anlamış olsa da askeri harekâta başlayan taraf olmak istemedi ve Muaviye'nin fiili olarak Irak seferine çıkmasını bekledi. Nihayet Suriye ordusunun Irak üzerine gelmekte olduğu haberini alınca harekete geçti¹⁸¹ ve halkı karargâhta toplanmaya çağırdı. Fakat onun bu çağrısına pek icabet eden olmadı. Bunun üzerine Muaviye ile savaşmakta istekli olan Kays b. Sa'd ve diğer önde gelen şahıslar halkı cihada teşvik ederek karargâhta toplanmalarını sağladılar.¹⁸²

Hz. Hasan'ın babası Hz. Ali'nin bile yenmeye muvaffak olamadığı Muaviye'ye karşı silahlı bir mücadeleyi kazanması oldukça zordu. Bununla birlikte Kays b. Sa'd ile emrindeki seçkin askerler bir an önce sefere çıkılmasını istemekteydiler. Onların dışında, halkın büyük bir kısmı iç çatışmalardan yorgun düşmüş ve bu çatışmalara katılmak istemiyordu. Kays b. Sa'd'ın hem emrindeki askerler ve hem de halk üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Bu durum karşısında Hz. Hasan, sefere çıkmadan, Kays b. Sa'd'ı ordu komutanlığından alarak

¹⁷⁹ Belâzürî, *Ensâb*, III, 280. İbn A'sem'in kaydettiğine göre Hz. Hasan, Muaviye'ye gönderdiği mektupta Hz. Peygamber sonrası halife seçiminde kendilerine haksızlık yapıldığını ima eden ifadeler kullanmış, Muaviye'nin dini bakımdan haksız yere kendileriyle mücadele ettiğini ve hilafete layık bir özelliğinin de bulunmadığını belirten sözler sarf ettikten sonra onu ümmetin kanının dökülmemesi için kendisine biat etmeye çağırmıştır (İbn A'sem, *el-Futûh*, [III-IV] II, 287).

¹⁸⁰ Belâzürî, *Ensâb*, III, 280; İbn A'sem, *el-Futûh*, [III-IV] II, 287-288. İbn A'sem'in kaydettiğine göre Muaviye Hz. Hasan'a gönderdiği cevapta, Kureyş'in Hz. Ebû Bekir'i en iyileri olduğu için halife seçtiklerini, içlerinde ondan daha iyisi olsa onu seçeceklerini, dolayısıyla ehlibeyte bir haksızlık yapılmadığını, onunla kendisi arasında da benzer bir durum olduğunu; eğer idari, siyasi ve askeri güç ve ehliyet bakımından kendisinden üstün olsa yaptığı teklifi kabul edebileceğini, oysa tahkim sonucuna göre hilafeti düşen babasının yerine geçmesi sebebiyle hilafet iddiasında bulunmaya bile hakkının olmadığını ileri sürmüştür (İbn A'sem, *el-Futûh*, [III-IV] II, 287-288).

¹⁸¹ Belâzürî, *Ensâb*, III, 280.

¹⁸² Belâzürî, *Ensâb*, III, 281. Belâzürî'nin Hasan-ı Basri'den naklettiği rivayete göre ise Kûfe halkı Hz. Hasan'ı Hz. Ali'den bile çok sevmiş ve onu 50.000 asker ile desteklemiştir (Belâzürî, *Ensâb*, III, 293).

yerine amcazadesi Ubeydullah b. Abbas'ı tayin etti.¹⁸³ O, bu değişikliği ordunun kendisine daha fazla itaat etmesini sağlamak, aile dayanışmasından yararlanmak, Kureyşli bir komutan ile Muaviye'nin karşısına çıkmak ve Kays b. Sa'd'ın nüfuzunu azaltmak amacıyla yapmış olabilir. İlave bir gerekçe olarak Hz. Hasan, muhtemelen Muaviye'ye karşı askeri açıdan başarılı olamayacağını, silahlı mücadeleye girişildiğinde boşuna Müslümanların kanlarının akıtılacağını ve siyasi mücadeleyi kaybedeceğini anlayınca,¹⁸⁴ savaşmadan anlaşarak hilafetten çekilmeyi düşünmeye başladı ve buna engel olabilecek Kays b. Sa'd'ı ordu komutanlığından aldı.¹⁸⁵

Nihayet Hz. Hasan 12.000 kişiden oluşan öncü kuvveti başına Ubeydullah b. Abbas'ı komutan, Kays b. Sa'd'ı da ona müşavir tayin ederek Enbar ve Meskin yolunu kesip Muaviye'yi beklemek üzere Fırat sahiline gönderdi. Ayrıca ona her gün kendisine rapor göndermesini, Kays b. Sa'd ve Sa'id b. Kays el-Hemedâni ile istişare etmesini, onların tavsiyelerine uymasını, şayet kendisi gelmeden, Muaviye savaşını başlatırsa savaşmasını, ölecek olursa yerine Kays b. Sa'd'ın geçmesini, o da ölürse Sa'id b. Kays'ın komutayı ele almasını emretti.¹⁸⁶

¹⁸³ Belâzuri, *Ensâb*, III, 281. İbn Kesir, Kays b. Sa'd'ın Hz. Ali öldüğünde Azerbaycan valisi olduğunu ve emrinde 40 bin askerin bulunduğunu, biat ettikten sonra savaşmak istemeyen Hz. Hasan'ı Muaviye ile savaşmaya zorladığını ve bu yüzden halifenin onu Azerbaycan valiliğinden azledip yerine Ubeydullah b. Abbas'ı tayin ettiğini kaydeder. Ona göre halife savaşı istemediği halde, savaşmak için çok sayıda asker toplanınca, Kays'ı 12.000 kişilik öncü birliğinin başına getirmiştir (İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 14). Belâzuri ordunun başında Kays'ın bulunduğunu ve Ubeydullah'ın da onun yanında olduğunu ifade eden rivayetler bulunduğunu, ancak bunların doğru olmadığını belirtir (Belâzuri, *Ensâb*, III, 281).

¹⁸⁴ Taberî, *Târîh*, III, 164, 167; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 14.

¹⁸⁵ Taberî, *Târîh*, III, 165.

¹⁸⁶ Belâzuri, *Ensâb*, III, 281; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 214; el-İsfahâni, Ebu'l-Ferac (356/967), *Makâtîlu't-Tâlibiyyîn*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, by., ty., s. 62; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963, s. 50. İbnü'l-Esir öncü kuvvet komutanının Kays olduğunu ancak komutan olarak Abdullah b. Abbas'ın da zikredildiğini kaydeder. Ya'kûbî'nin kaydettiğine göre, Hz. Hasan halife olduktan iki ya da dört ay sonra Ubeydullah b. Abbas ve Kays b. Sa'd'ı Muaviye'ye karşı savaşmak için göndermiştir (Ya'kûbî, *Târîh*, II, 214). Buna karşın Belâzuri'nin Hasan-ı Basri'den naklettiği bir rivayete göre, Hz. Hasan ordusuyla Medâin'e geldikten sonra Kays b. Sa'd'ı 20.000 kişiden oluşan öncü kuvvetin başında Muaviye'ye karşı göndermiştir (Belâzuri, *Ensâb*, III, 293). Taberî'nin İsmail b. Râşid'den naklettiği bir rivayete göre ise, Hz. Hasan, Kays b. Sa'd'ı Medayin'den 12.000 kişiden oluşan öncü kuvvetin başında Muaviye'ye karşı göndermiştir (Taberî, *Târîh*, III, 165). Buna göre Hz. Hasan, Medain'e geldikten sonra Hz. Hasan, Kays b. Sa'd'ı öncü kuvvetlerinin başına getirerek Muaviye'ye karşı göndermiştir. Muhtemelen bu rivayetlerde olayı aktaran raviler, Ubeydullah pek fazla askeri bir varlık gösteremediği için onu atlayıp gerçek direnişi gösteren, ordudan hiç ayrılmayan ve askerlerin itaat edip güvendiği Kays b. Sa'd'ı zikretmekle yetinmişlerdir. Hasan-ı Basri'nin verdiği asker sayısı ise abartılıdır. Zira diğer kaynaklar 12.000'den yukarı rakam vermemişlerdir.

Muaviye ise, Şam halkından halife olarak biat aldıktan sonra, Hz. Hasan'ı teslim olmaya zorlamak için Irak seferine çıkmıştı.¹⁸⁷ Rakka, Nusaybin, Musul ve Ahnûniye gibi yerleşim birimlerini itaat altına aldıktan sonra Meskin önlerine gelerek karargâhını kurmuştu.¹⁸⁸ Hz. Hasan'ın gönderdiği öncü kuvveti burada Muaviye ile karşılaştı. Savaşmayı en son çare olarak düşünen Muaviye, onlara karşı hemen saldırıya geçmedi. Hz. Hasan'ın askerlerinin savaşmadan kendi tarafına geçmesini ya da dağılmasını sağlamak amacıyla diplomatik girişim başlattı. Önce Medain'de bulunan Hz. Hasan'a elçi göndererek hilafetten çekilmesi için teklifini yineledi. Bundan hareketle Meskin'de bulunan Ubeydullah b. Abbas ile Kays b. Sa'd'a elçi göndererek, bağlı oldukları Hasan b. Ali'nin kendisiyle anlaşmak istediğini bildirdi ve onlara para ve mal karşılığında kendi tarafına geçmelerini teklif etti. Onlar bu teklifi reddedince, Muaviye Hz. Hasan ile görüşmeleri sonuçlanıncaya kadar saldırıya geçmemekte kararlı olduğunu belirterek bu süre içinde Ubeydullah'ın da saldırmamasını talep etti.¹⁸⁹ Muaviye, Hz. Hasan'ın esasen savaşacak askerinin bu öncü kuvvette bulunduğunu biliyordu ve bu kuvvetin başında bulunan komutanları ikna ederse savaşmadan zafere ulaşmış olacaktı. Kays b. Sa'd'ın anlaşmaya yanaşmadığını anlayınca, elçisini onun kadar kararlı olmayan Ubeydullah b. Abbas'a gönderdi ve Hz. Hasan'ın kendisi adına mal ve para karşılığında anlaşma yapmak için yazıştığını belirterek ona önce bir milyon dirhem karşılığında kendi tarafına geçmesini teklif etti. Ubeydullah b. Abbas da Hz. Hasan'ın anlaşarak hilafetten çekileceğini tahmin ederek yapılan teklifi kabul etti ve maddi çıkar karşılığında ordusunu gizlice terk ederek Muaviye tarafına geçti.¹⁹⁰

¹⁸⁷Belâzürî, *Ensâb*, III, 292; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 402.

¹⁸⁸ Belâzürî, *Ensâb*, III, 284.

¹⁸⁹ Belâzürî, *Ensâb*, III, 283-284.

¹⁹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, III, 284; İsfahânî, *Makâtîlu't-Tâlibiyyin*, 64-65. Abdurrezzâk'ın naklettiğine göre, Ubeydullah b. Abbas, halife Hasan'ın kendisi adına Muaviye ile anlaşacağını sezince Muaviye'ye bir mektup yazarak mal karşılığı anlaşmayı teklif etmiş ve isteği kabul edilince Muaviye tarafına geçmiştir (Abdurrezzâk; *Musannef*, V, 461). Belâzürî'nin Ahmed b. İbrahim ed-Devraki'den naklettiğine göre, Ubeydullah, Hz. Hasan'ın ordusunda karışıklık çıktığını, elbiseleri ve çadırının yağmalandığını öğrenince, Muaviye'ye haber gönderip anlaşma yapmak istediğini bildirmiş, talebi kabul edilince askerlerini bırakıp Muaviye'nin safına katılmıştır (Belâzürî, *Ensâb*, III, 292). Ya'kubi'nin kaydettiğine göre ise, Ubeydullah'ın ordusuyla karşılaşan Muaviye, önce Kays'a bir milyon dirhem karşılığında kendi safına geçmesi veya savaştan ayrılması teklifinde bulunmuş; Kays bunu reddedince, Ubeydullah b. Abbas'a bir milyon teklif etmiş; teklifi kabul eden Ubeydullah Muaviye'nin tarafına geçmiştir (Ya'kubi, *Târîh*, II, 214). Bu haberler birbirini tamamlar niteliktedir. Muhtemelen Muaviye'nin elçisi vasıtasıyla yaptığı teklife Ubeydullah başlangıçta olumsuz cevap vermiş, ancak daha sonra Hz. Hasan'ın ordusunda çıkan sorunları ve Muaviye'nin elçileriyle görüşmeye başladığını öğrenince, gizlice Muaviye'ye haber göndererek anlaşıp onun tarafına geçmiştir.

Ubeydullah b. Abbas'ın Muaviye tarafına geçtiği ortaya çıkınca, yerine askerler tarafından Kays b. Sa'd komutan yapıldı. Komutayı ele alan Kays b. Sa'd, askerlere bir konuşma yaparak, Ubeydullah'ı sadakatsizlik, vefasızlık, zayıflık, korkaklık ve ihanetle suçladı. Bunun üzerine emrindeki askerler onunla birlikte ölünceye kadar mücadele etmek üzere Kays'a biat ettiler.¹⁹¹ Ubeydullah'ın kendi safına geçmesiyle öncü kuvvetin moral gücünün zayıfladığını düşünen Muaviye, kendi öncü birliğine onlara karşı saldırı emrini verdi. Ancak yapılan çarpışmalarda Kays'ın ordusu galip geldi. Ertesi gün saldırı tekrarlandıysa da sonuç değişmedi. Kays ve emrindeki askerlerin savaşmakta kararlı olduğu anlaşılınca saldırıyı durduran Muaviye, Kays'a elçi göndererek bir kere daha bir milyon dirhem karşılığında kendi tarafına geçmesini önerdi. Onun bunu kabul etmeyeceğini bilse de muhtemelen askerleriyle onun arasını söylentiler yayarak açmak istiyordu. Bunu bilen Kays b. Sa'd onun tuzağına düşmedi ve direnişini sürdürdü. Bir süre sonra Muaviye, Kays'a Medain'de Hz. Hasan'ın ordusunda ihtilaf çıktığı ve onu yaraladıkları haberini göndererek onun durumu netliğe kavuşuncaya kadar saldırıya ara vermesini teklif etti. Bu durum karşısında Kays, gelecek haberi beklemek üzere saldırıya geçmeyeceğini bildirdi.¹⁹²

¹⁹¹ Belâzürî, *Ensâb*, III, 284.

¹⁹² Belâzürî, *Ensâb*, III, 284; İbn A'sem, *Futûh*, II (III-IV), 291. İbn A'sem'in naklettiğine göre, Hz. Hasan'ın yaralandığı ve askerlerinin dağıldığı haberi Kays ve Muaviye'nin ordusunda yayılmış, Kays askerlerini meşgul etmek için saldırıya geçmiş ve çatışmalarda ölenler olmuştur. Bunun üzerine Muaviye Kays'a haber göndererek Hasan'ın durumu hakkında bilgi vermiş ve boş yere kendisini ölüme atmamasını ve gelecek haberi beklemesini önermiştir. Bunun üzerine Kays savaşa ara vermiş, ancak bu arada Küfeliler gelerek kabileleri adına Muaviye'ye biat etmeye başlamışlardır. Bu durumu Kays bir mektupla halife bildirmiştir. Hz. Hasan da bunun üzerine Muaviye ile anlaşmaya karar vermiştir (İbn A'sem, *Futûh*, II (III-IV), 291). Bu haberden hareketle Mahfuz Söylemez, Hz. Hasan'ın bu gelişmeyi duyduktan sonra Muaviye ile anlaşmaya karar verdiğini söylemektedir (Söylemez, Mahfuz, *Bedevilikten Hadâriğe Küfe*, Ankara 2001, s. 25). Oysa İbn A'sem'e göre de Hz. Hasan savaşı kendisinin istemediğini ima eden bir konuşma yapmış ve bunun üzerine askerleri dağılmış ve bir şahıs tarafından yaralanmıştır (İbn A'sem, *Futûh*, II (III-IV), 289-290). Dolayısıyla Hz. Hasan, daha önce savaşı kazanamayacağını anlamış, en iyi şartlarda anlaşma yapmanın zeminini oluşturmak istemiştir. Kays'ın ordusunun dağılmaması ona bu avantajı sağlamıştır. Bazı rivayetlere göre Kays b. Sa'd anlaşmaya yanaşmayınca Muaviye ona gönderdiği mektupta, "Sen kesinlikle Yahudi oğlu yahudisin. Kazanmasını istediğin taraf galip gelirse seni görevinden azledip yerine başkasını tayin edecek; istemediğin taraf kazanırsa seni öldürerek cezalandıracak" diyerek hakaret ve tehdit etmiş; babası Sa'd b. Ubâde'nin de izlediği yanlış siyaset sonucu başarısız olduğunu hatırlatmıştır. Kays ona verdiği cevapta, "Ey Muaviye! Sen Mekke putlarından bir putun oğlusun. İslam'a isteksiz girdin ve ondan gönüllü çıktın. Erken iman etmediğin gibi, münafıklığın da yeni ortaya çıkmadı" diyerek hakaret etmiş ve onu İslam ümmetinin dışına çıkmakla suçlamış; babası Sa'd'ın aslında doğru hareket ettiğini, fakat insanların onun değerini takdir edemediklerini, kendisi talep etmediği halde devlet başkanı olması teklif edildiğini, onun halife olmasını çekemeyen birisinin buna engel olduğunu ifade etmiştir. Mektubun sonunda Kays, Muaviye'ye, "Biz senin terk ettiğin dinin Ensârı, şu anda içinde bulunduğun di-

Hız. Hasan'ın ordusunda çıkan karışıklığa da Muaviye'nin politikası sebep olmuştur. Yukarıda da zikredildiği gibi Hız. Hasan'ın ordusunda savaşmayı isteyen askerler daha ziyade öncü kuvvetin içinde yer almaktaydı. Medain'de Hız. Hasan'ın yanında bulunan askerlerin çoğu muhtemelen Muaviye'ye karşı yapılacak savaşı kazanamayacaklarını düşünerek savaşmakta istekli değillerdi. Bunu iyi bilen Muaviye, Hız. Hasan'a elçiler göndererek anlaşma yoluyla hilafetten çekilmesi teklifini canlı tutmaya çalıştı. Muaviye'nin teklifi reddedilmiş olsa da, bu görüşmeler asker arasında kuşku oluşmasına zemin hazırladı. Hız. Hasan askerlerini Muaviye'ye karşı savaşmak için motive edici konuşmalar da yapmamaktaydı. Hatta bir defasında askerlerine onları savaşa zorlamadığını da ifade ederek anlaşma yapacağını ima eden sözler söyledi ve ordusu içinde tartışma çıktı.¹⁹³ Bu sırada Muaviye'nin görevlendirdiği adamlar tarafından Hız. Hasan'ın askerleri içinde Kays b. Sa'd'ın Muaviye ile anlaşarak onun tarafına geçtiği¹⁹⁴ ya da Kays b. Sa'd'ın öldürüldüğü söylentisi yayıldı.¹⁹⁵ Bir taraftan askerlerin önemli bir kısmının savaşmaya istekli olmayışı diğer taraftan savaşmakta kararlı olan komutan Kays b. Sa'd hakkındaki söylentiler askerlerin umutsuzluğa kapılıp dağılmaya başlamalarına sebep oldu. Bu esnada bazı askerler tarafından Hız. Hasan'ın çadırı yağmalandı. Bunun üzerine o, karargâhtan ayrılarak Medain'e gitmek zorunda kaldı. Oraya giderken yolda bir şahsın saldırısına uğrayarak yaralandı ve Medain'e götürülerek tedavi edildi.¹⁹⁶ Bu sırada Hız. Hasan Irak halkının ileri gelenlerinin Muaviye'ye biat etmeye başladıklarını¹⁹⁷ ve askerlerinin dağıldığını öğrendi. Bu durum karşısında Muaviye ile anlaşmaya karar verdi. Yapı-

nin düşmanlarıyız" diyerek onu İslam ümmetinin dışına çıkmakla suçlamıştır. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, III, 285; Müberred, *el-Kâmil*, II, 117; İbn Abdîrabbîh, *İkd*, IV, 338; Mesûdî, *Mürûc*, III, 25-26; krş. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 187.

¹⁹³Belâzurî, *Ensâb*, III, 293; Dineverî, *Ahbâr*, 217. İbrahim Sarıçam, gerek Muaviye ve gerekse Hız. Hasan'ın büyük ordularla birbirlerine karşı sefere çıkmalarının Hız. Hasan'ın halife seçildiği ilk günlerde barış yapma düşüncesini açıklamadığını gösterdiğini ileri sürmektedir (İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar*, Ankara 1997, s. 283).

¹⁹⁴Ya'kûbî, *Târîh*, II, 214.

¹⁹⁵Taberî, *Târîh*, III, 165.

¹⁹⁶Taberî, *Târîh*, III, 165, 167; krş. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 214-215; Dineverî, *Ahbâr*, 217-218.

¹⁹⁷Belâzurî, *Ensâb*, III, 284. Irak halkının ileri gelenleri kabileleri adına Muaviye'ye biat etmeye başladılar. İlk olarak Halid b. Ma'mer, kabilesi Rebia adına Muaviye'ye biat etti (Belâzurî, *Ensâb*, III, 284). Bunu öğrenen Hız. Hasan Iraklılara seslenerek babasını önce savaşa ve tahkime zorladıklarını sonra da ona muhalefet ettiklerini, şimdi de Irak halkının ileri gelenlerinin Muaviye'ye biat ettiklerini öğrendiğini söyleyerek serzenişte bulunmuş ve kendisini aldatmamalarını istemiştir (Belâzurî, *Ensâb*, III, 285). İbn A'sem, Kays b. Sa'd'ın Hız. Hasan'a bir mektup yazarak beraberinde bulunan Küfe'nin ileri gelenlerinin Muaviye'ye biat ettiğini ve kendisinin bu çözümlenin önüne geçmediğini bildirdiğini kaydetmektedir (İbn A'sem, *Futûh*, k için

lan görüşmeler neticesinde daha çok kişisel kazanımlar elde etmeyi garanti altına alarak hilafetten çekildi.¹⁹⁸

Hız. Hasan Muaviye ile anlaştıktan sonra Meskin'de bulunan öncü kuvvet komutanı Kays b. Sa'd'a bir mektup göndererek yaptığı anlaşmayı haber vererek Muaviye'ye itaat etmesini istedi. Bunun üzerine Kays b. Sa'd emrindeki askerleri toplayarak durumu onlara bildirdi ve önlerinde iki seçenek bulunduğunu; ya imamsız mücadelelerini sürdüreceklərini ya da doğru yoldan ayrıldığına inandıkları Muaviye'ye itaat edeceklerini belirtti.¹⁹⁹ İbn Ebî Şeybe'nin rivayetine göre Kays askerlerine, "*Dilerseniz sizinle ölünceye kadar mücadele ederim, dilerseniz sizin için eman alırım*" teklifinde bulundu. Askerler eman almak koşuluyla teslim olmayı tercih ettiler.²⁰⁰ Bu karar üzerine askerler hem kendilerinin hem de diğer Hız. Ali taraftarlarının mal ve can emniyeti teminat altına alınıncaya kadar Muaviye'ye karşı savaşmak için yemin ettiler.²⁰¹

¹⁹⁸ Taberî, *Târîh*, III, 165, 167; Ya'kübî, *Târîh*, II, 214-215; Dineverî, *Ahbâr*, 217-218. Hız. Hasan'ı Muaviye ile anlaşmaya sevk eden sebepler arasında; şahsiyeti, savaş taraftarı bir insan olmaması, fitneye karşı olması ve iktidar mücadelesi içinde yer almak istememesi, babası dönemindeki iç savaşların Müslümanların gücünü zayıflatmaktan başka bir sonuç getirmediğini görmüş olması ve bunun için fedakarlık yaparak hilafet hakkından vazgeçmek durumunda kalması, babasının bir suikast sonucu öldürülmesi, Medain'de çadırının yağmalanıp yaralanması gibi olaylardan hareketle Küfelilere karşı duyduğu güvensizlik, komutanı Ubeydullah'ın Muaviye tarafına geçmesi, bazı Küfelilerin Muaviye ile anlaşmak istemeleri, Muaviye karşısında güçsüzlüğünü anlamış olması, Muaviye'nin yaşça büyük ve siyasi tecrübesinin de daha fazla olması zikredilebilir. Bkz. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 66-69. Anlaşmanın şartları hakkında geniş bilgi için bkz. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, 75-86.

¹⁹⁹ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 462; Belâzurî, *Ensâb*, III, 292; Dineverî, *Ahbâr*, 217; Taberî, *Târîh*, III, 168; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 15, 19, 89. Belâzurî'nin el-Hasan el-Basrî'den naklettiğine göre Kays b. Sa'd askerlerine yaptığı konuşmada, Muaviye taraftarlarının başlangıçta Hız. Muhammed'i yalanlayıp onu inkar ettiklerini, Müslümanların güçlenmesi karşısında içlerinde nifak olduğu halde istemeyerek İslama girdiklerini, İslam'a karşı gelme fırsatını yakaladıklarında içlerindeki nifakı açığa vurduklarını; Hız. Hasan'ın aciz ve zayıf kaldığını ve Muaviye ile barışa boyun eğdiğini ifade etmiş, bundan sonra ya imamsız savaşacaklarını ya da fitne sahibine (Muaviye'ye) biat edeceklerini belirtmiş ve iki seçenektan birisini seçmelerini istemiştir. Askerler de Muaviye'ye tabi olmayı kabul etmişlerdir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, III, 294.

²⁰⁰ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe (235/849), *el-Musannef fi'l-Hadis ve'l-Âsâr*, thk., Kemal Yusuf el-Hût, I-VII, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 1409, VII, 472.

²⁰¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 462; Belâzurî, *Ensâb*, III, 284. Belâzurî, Kays'a bağlılık yemini eden askerlerin sayısını dört bin olarak vermektedir. Ya'kübî ise, Ubeydullah ile sekiz bin askerin Muaviye tarafına geçtiğini bildirmektedir (Ya'kübî, *Târîh*, II, 214). İbn Ebî Şeybe'nin naklettiğine göre Kays'ın emrinde 5.000 asker bulunmaktaydı. Belki de Kays b. Sa'd, Muaviye'nin Hız. Hasan ile anlaşmasını öğrendikten ve Muaviye'ye teslim olması için Hız. Hasan'dan mektup aldıktan sonra askerleriyle durum değerlendirmesi yapmış, onlara teslim olmayı ya da mücadeleyi sürdürmeyi seçebileceklerini söylemiş; 12.000 askerden 8.000'i teslim olmayı tercih ederken 4.000'i imamsız da olsa kendilerinin ve Hız. Ali taraftarlarının mal ve can emniyeti sağlanıncaya kadar mücadeleyi sürdürmeye karar vermişlerdir. Çünkü bunlar teslim oldukları takdirde geçmişte yaptıkları

Kays b. Sa'd'ın idari ve siyasi yeteneğinin, kararlılığının ve askerleri üzerindeki etkisinin farkında olan Muaviye, onlara karşı savaştığında en az onların sayısı kadar kendi askerlerinden de kayıp vereceğini biliyordu. Bu yüzden anlaşma yoluyla Kays'ın teslim olması için çalıştı, Hasan b. Ali'nin kendisine biat ettiğini belirterek onu kendisine biat etmeye çağırdı. Fakat Kays b. Sa'd askerleriyle kararlaştırdığı şartlar kabul edilinceye kadar mücadeleyi sürdürmekte ısrar etti. Karşılıklı mektuplaşmalar bir süre devam ettikten sonra Muaviye, Kays'ın ileri sürdüğü koşulları kabul edeceğini belirterek, bu şartları gönderdiği altı mühürlü boş kâğıda yazmasını istedi. Kays b. Sa'd da kararlaştırdıkları gibi kendilerinin ve tüm Hz. Ali taraftarlarının mal ve can güvenliklerinin sağlanması ve geçmişte yaptıklarından dolayı cezalandırılmamaları koşullarını ilgili belgeye yazarak Muaviye'ye gönderdi. Maddi herhangi bir talepte bulunmadı. Muaviye de bu şartları kabul etti.²⁰² Bu antlaşmadan sonra Kays b. Sa'd Meskin'den ayrılarak Küfe'ye geldi ve burada isteksiz de olsa Muaviye'ye biat etti.²⁰³ Hz. Hasan taraftarlarının biat etmesiyle Muaviye, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan siyasi bölünmüşlüğü ortadan kaldırarak ümmetin birliğini sağladı.

Kays b. Sa'd ve emrindeki askerlerin Muaviye'ye karşı mücadelede kararlı olmaları, hem kendilerinin hem de Hz. Ali taraftarlarının geleceği açısından önemli kazanımlar elde etmelerini sağladı. Bu sayede gerek Hz. Osman'a karşı isyan edenler, gerekse Muaviye'ye karşı Siffin'de savaşanlar ve onu acımasızca eleştirenler, takibattan ve cezalandırılmaktan kurtuldular. Gerçekten de Muaviye yaptığı anlaşmaya sadık kalarak Hz. Osman'a isyan edenler de dâhil olmak üzere Hz. Ali taraftarlarını geçmişte yaptıklarından dolayı hesaba çekerek cezalandırmadı.

Muaviye bütün müslümanların halifesi olunca, Hz. Ali tarafında yer almış bulunan Ensâr, mevcut statülerinin ve haklarının korunması kaygısına düştüler ve Muaviye'ye bir heyet göndererek Ensâra Rasûlullah'ın vasiyetine göre²⁰⁴ muamele etmesini talep ettiler. Muaviye

rından ötürü takibata uğramaktan ve cezalandırılmaktan korkmaktaydılar. Kays'ın da içinde bulunduğu bu askerler eman almadan teslim olmadılar.

²⁰² Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 462; Belâzuri, *Ensâb*, III, 292, 294; Taberî, *Târîh*, III, 168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 15, 19, 89. Bkz. Belâzuri, *Ensâb*, III, 294.

²⁰³ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 463; Belâzuri, *Ensâb*, III, 293; Taberî, *Târîh*, III, 168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 15, 19, 89. Bir başka rivayete göre Kays, biat etmeden Medine'ye dönmüş, daha sonra Muaviye'nin ısrarı üzerine biat etmiştir (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 102). İbn A'sem'in naklettiğine göre Muaviye herkese eman vermesi şartıyla kendisine biat etmek isteyen Hz. Hasan'a sadece Kays'a eman vermeyeceğini belirtmiş, fakat Hz. Hasan bunu kabul etmeyince ona da eman vermek durumunda kalmıştır. Kays, Hz. Hasan'ın ısrarları sonucu Muaviye'ye biat etmiştir (İbn A'sem, *el-Futûh*, II, 294).

²⁰⁴ Hz. Peygamber, son hastalığı sırasında Ensârdan bazı kimselerin kendisini ebediyen kaybedecekleri korkusuyla toplanıp ağladıklarını öğrenince minbere çıkıp Ensâr hakkında bir konuşma yapmış, onlara iyi davranılmasını, hatta kötülük yapanlarının bile

de onlara Ensârın kendisine karşı mücadelelerini ve düşmanlığını hatırlatıp bu kadar düşmanlıktan sonra özür dilemeden böyle bir talepte bulunmalarına şaşırıldığını dile getirerek onlara sitem etmiştir. Heyetkiler adına ona cevap veren Kays b. Sa'd, bu düşmanlığın esas sorumlusunun Muaviye olduğunu ve kendilerinin doğru olanı yaptıklarını, kendisine itaati Allah'a itaat olarak bildikleri bir şahsın emrine uyararak ona karşı savaştıklarını belirtmiş; onunla yakın ilişki içine girmek istemediklerini, ancak ondan İslam'a sahip çıkmasını ve Rasûlullah'ın vasiyetine uymasını istediklerini ifade etmiştir.²⁰⁵

Kays b. Sa'd ve Hz. Hasan'ın ordusunda bulunan Medineliler, Muaviye'nin iktidara gelişiyle birlikte Küfe'den ayrılarak Medine'ye dönmüşlerdir.²⁰⁶ Bundan sonraki yaşamını Medine'de sürdüren Kays b. Sa'd, yeni yönetimde görev almak ya da sıcak ilişkiler içinde bulunmak istememiştir. Bununla birlikte Muaviye onunla karşılaştığında ona değer vermiş ve saygı göstermiştir. Bir defasında Muaviye Kays b. Sa'd'ı yanına alarak birlikte Kâbe'yi tavaf etmiş ve onu Dâru'n-Nedve'ye götürerek yanına oturtmuştur. Burada yaptıkları sohbet esnasında Muaviye -belki de Kays'ı sınamak amacıyla- Hz. Ali hakkında çirkin sözler söylemiş; Kays hemen ona müdahale ederek, Hz. Peygamber'in Hz. Ali hakkındaki sözlerini hatırlatarak onun hakkında çirkin sözler söylememesi gerektiği uyarısında bulunmuştur.²⁰⁷ Böylece Kays b. Sa'd, Hz. Ali'ye olan muhabbetinin Hz. Peygamber'in sözlerine dayandığını ve bu yüzden onu savunduğunu göstermiş, halifeye yakın olmak arzusuyla düşüncesini gizlememiştir.

Küfe'den ayrıldıktan sonra Medine'de siyasetten uzak yaklaşık yirmi yıl sade bir hayat süren Kays b. Sa'd, Muaviye döneminin sonlarında 59/679 ya da 60/680 yılında vefat etmiştir.²⁰⁸ Zekâsından ve fitne dönemi olaylarındaki tutumundan dolayı ismi Arap dâhileri ara-

başışlanmasını tavsiye etmiştir. Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul, 1981, "Menâkıbü'l-ensâr", 11; Hüseyin Algül, "Ensâr", *DİA*, XI, 252.

²⁰⁵ Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 26; İbn Abdırabbih, *İkd*, IV, 34; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 111.

²⁰⁶ Küfe'den Medine'ye dönerken Kays b. Sa'd, her gün bir deve keserek arkadaşlarına ikram etmiştir (İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 333; VII, 472.

²⁰⁷ Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 23.

²⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 52; Halife, *Târîh*, 227; İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, 113; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 525; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 112. Kays b. Sa'd'ın Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Karibe bt. Ebî Kuhâfe ile evlendiği nakledilmektedir (İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 249). Bu evliliğin siyasî bir yönü olup olmadığı bilinmemekle birlikte bu evlilik Kays'ın Muhammed b. Ebî Bekir ile ilişkilerine etki etmiş olabilir. İşin ilginç tarafı babası Sa'd'ın yerine Ebû Bekir, kendisinin yerine de Mısır valiliğine Muhammed b. Ebî Bekir getirilmiştir, fakat Kays bunlara çok sert tepki göstermemiştir. Bunda söz konusu evliliğin etkisi olabilir.

sında zikredilen Kays b. Sa'd,²⁰⁹ idari ve siyasi yeteneği, cesareti, cömertliği, iyilikseverliği ve ilkeli kişiliğiyle²¹⁰ tarihteki yerini almıştır.²¹¹

Sonuç

İnsanları idare etmeyi bilen ve liderlik kabiliyeti olan Kays b. Sa'd, fitne dönemi olaylarında öne çıkan ve belirleyici rol oynayan siyasi şahsiyetlerden birisi olmuştur. İnsanları idare etme sanatını kabilesinin lideri olan babasından ve hizmetinde bulunduğu Hz. Peygamberden öğrenmiştir. Hz. Peygamber döneminde sancaktarlık ve seriyeye komutanlığı yapmış, fakat ilk üç halife döneminde fetihlere katıldıysa da kendisine idari bir görev verilmemiştir. Hz. Osman'ın asiler tarafından katledilmesinden sonra iktidara gelen Hz. Ali, önemli eyaletlere Ensârdan valiler tayin ederek onlarla birlikte yönetimi paylaşmıştır. Bu valilerden Mısır'a tayin edilen Kays b. Sa'd görevinde başarılı olmuş, stratejik bakımdan hayati öneme sahip bu eyaleti hakimiyeti altına almıştır. Ancak bunu kendi siyasi geleceği açısından tehdit olarak gören Muaviye, onu kazanmak ya da görevinden alınmasını sağlamak amacıyla diplomatik girişimlerde bulunmuş ve böylece Kays ile Hz. Ali arasında güvensizlik oluşturmuş; onun bu stratejisini fark edemeyen Hz. Ali de onu görevinden azlederek en önemli siyasi hatalarından birisini gerçekleştirmiştir. Üstelik onun yerine ismi halefinin katilleri arasında zikredilen idari ve siyasi tecrübesi bulunmayan genç Muhammed b. Ebî Bekr'i atamıştır. Halifenin bu hataları Mısır'ın elinden çıkmasına sebep olmuştur.

Kays b. Sa'd, Hz. Ali'yi mevcut sahabiler içinde hilafete en layık kişi olarak görmüş ve onu hem sözlü hem de fiili olarak desteklemiş; bu hususta Ensârın öncülüğünü yapmıştır. Valilikten azledilmesine neden olan Muaviye'yi ve taraftarlarını meşru halifeye karşı isyan edenler olarak değerlendirmiş ve onlara karşı savaşmakta tereddüt etme-

²⁰⁹ Kays b. Sa'd'ın yaşadığı dönemin beş Arap dâhisinden birisi olduğu hakkında bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 463; Taberî, *Târîh*, III, 168; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 338, VIII, 102; Kalkaşandî, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'şâ fi Snâati'l-İnşâ*, thk. Yusuf Ali Tavi, Dimaşk 1987, I, 510.

²¹⁰ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, I, 256; Kindî, *Vulât*, 21; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 26; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 337, VIII, 100. Kays b. Sa'd'ın hile ve entrikayı herkesten daha iyi bildiği halde Hz. Peygamber'den hile ve tuzak kurmanın cehennemlik iş olduğunu duyması sebebiyle buna başvurmadığını ifade ettiği nakledilir. Bkz. Kindî, *Vulât*, 21; Zehebî, *Siyer*, III, 107-108; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, I, 95, 96.

²¹¹ Kays b. Sa'd'ın rivayet ettiği hadisler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 421; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Siret", 3, "Nikâh", 40; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 451; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hasan b. Ali (458/1079), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mektebetü'd-Dâri'l-Bâz, Mekke 1414/1994, I, 293; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 102, 107, 108.

miştir. Hâricilere karşı da benzer duygu ve düşüncelerle mücadele etmiştir.

Ammâr b. Yâsir'in Siffin'de öldürülmesinden sonra Hz. Ali'nin en önemli adamı haline gelen Kays, ölünceye kadar halife için mücadele etmekte kararlı askerlerden oluşturulan *şurtatü'l-hamîs* adlı ordunun komutanlığına getirilmiş ve Azerbaycan valiliği de uhdesine verilmiştir. Bir suikast sonucu Hz. Ali şehit olunca, ordu komutanı olarak Kays b. Sa'd, Hz. Hasan'a biat edilmesini sağlamış ve onu Muaviye'ye karşı savaşması için teşvik etmiştir. Başlangıçta buna yanaşmayan Hz. Hasan, Muaviye'nin saldırıya geçmesi üzerine savaş kararı almış, Kays'ı da komutanlıktan alarak yerine Ubeydullah'ı getirmiştir. Ancak Ubeydullah'ın para karşılığında Muaviye ile anlaşarak saf değiştirmesi üzerine askerler tarafından Kays tekrar komutan yapılmıştır.

Bu arada Hz. Hasan Muaviye ile anlaşmış ve Kays'ın teslim olmasını istemiştir. Bunun üzerine Kays kendisi, askerleri ve Hz. Ali taraftarları adına eman almak için mücadele etmiş, yaptıklarından dolayı Hz. Ali taraftarlarının cezalandırılmayacağına dair yazılı bir anlaşma yaparak Muaviye'ye biat etmiştir. Kays'ın bu kararlılığı hem Muaviye'nin Hz. Hasan'ın şartlarını kabul etmesini hem de kendisinin eman almasını ve böylece Hz. Osman karşıtı olanlar da dâhil Hz. Ali taraftarlarının cezalandırılmamasını sağlamıştır. Ubeydullah gibi kendi yakınları Hz. Hasan'a ihanet ederken, Kays aldığı bütün rüşvet tekliflerini reddederek parayla satın alınamayacak güvenilir ve ilkel bir devlet adamı olduğunu göstermiştir. Öyle anlaşılıyor ki Kays b. Sa'd, Hz. Ali'yi desteklemeseydi Muaviye daha kısa zamanda iktidarı ele geçirebilirdi.

Netice olarak Hz. Peygamber'in terbiyesi altında yetişen Hz. Ali ve Kays b. Sa'd, İslam'ın ilkelerine bağlı kaldıkları ve entrikayla siyasi başarı kazanmayı bu ilkelere uygun bulmadıkları için kaybederken, siyasi başarı için her türlü hile ve entrikaya başvurmaktan çekinmeyen Muaviye siyasi mücadeleyi kazanmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî (211/826), *el-Musannef*, thk., Habiburrahmân el-A'zamî, Beyrut 1403.
- Abdûlbâkî, b. Kâni' Ebu'l-Hüseyn (351/962), *Mu'cemü's-Sahâbe*, thk., Salâh b. Sâlim el-Mısrâtî, Medine 1418.
- Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned*, I-VI, Mısır ty.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992.
- Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991.
- Algül, Hüseyin, "Ensar", *DİA*, XI, 251-252.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997.
- Apak, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, Ankara 1990.
- Bakır, Abdulhalık, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991.
- Bakır, Abdulhalık, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara 2004.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk., Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut 1996.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, thk., Rıdvân Muhammed Rıdvân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. hasan b. Ali (458/1079), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mektebetü'd-Dâri'l-Bâz, Mekke 1414/1994.
- Bilge, Mustafa L. "Arîş", *DİA*, III, 378-379.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, (256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk., es-Seyyid Hâşim en-Nedvî, Dâru'l-Fikr, by. ty.
- Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Buhl, F. "el-Arîş", *İA*, IV, 221.
- Buzpınar, Şit Tufan, "Havran", *DİA*, XVI, 539-541.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman (255/868), *es-Sünen*, Beyrut 1407.
- Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, İstanbul 2002.
- Demircan, Adnan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996.
- Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbârü't-Twâl*, tah., Abdülmun'im Âmir, Kahire 1960.
- Dokrat, Besim, "Havrân", *İA*, V/1, 378-379.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (275/888), *es-Sünen*, thk., M. Muhyiddin Abdulhamid, İstanbul 1981.

- Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ishâk, *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hâdisihi*, thk., Abdülmelik Abdullah Dehîş, Dâru Hadar, Beyrut 1414.
- Fayda, Mustafa, "Cebele b. Eyhem", *DÎA*, VII, 184-185.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, "Ali", *DÎA*, II, 372.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, "Cemel Vak'ası", *DÎA*, VII, 320-321.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, "Hasan", *DÎA*, XVI, 282-285.
- Güenal, Mustafa, *Hız. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul 1998.
- Halife b. Hayyât (240/854), *Kitâbu't-Tabakât*, thk., Ekrem Ziyâ el-Umerî, Riyad 1982.
- Halife b. Hayyât, (240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk., Ekrem Ziyâ el-Umerî, Dâru'l-Kalem-Müessesetü'r-Risâle, Dımaşk-Beyrut 1397.
- Hatib, Abdülkerim, *Ali b. Ebi Tâlib*, Beyrut 1975.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara 1999.
- Hizmetli, Sabri, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD*, XXVII, Ankara 1985, 149-176.
- Huart, Cl., "Ali", *İA*, I, 307.
- İbn A'sem el-Küfî, Ebû Muhammed Ahmed (314/962), *el-Fütüh*, Beyrut 1406/1986
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed (463/1071), *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk., A. M. el-Bicâvî, Kahire ty.
- İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), el-Mektebetu'l-Müsenâ, Bağdat ty.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (327/939), *el-Ikdü'l-Ferîd*, thk. Ahmed Emîn ve diğ., Kahire 1965.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Vehbetullah (571/1175), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, yy. ty.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe (235/849), *el-Musannef fî'l-Hadis ve'l-Âsâr*, thk., Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 1409.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali (852/1449), *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, thk., A. M. el-Bicâvî, Kahire 1970.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1984.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtîm (354/965), *es-Siretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru Hulefâ*, tsh., Hafız Seyyid Aziz Bey, Beyrut 1987.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtîm (354/965), *Kitâbu's-Sikât*, thk., Es-Seyyid Şerifuddîn Ahmed, Dâru'l-Fıkr, yy. 1975.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtîm (354/965), *Meşâhiru'l-Ulemâi'l-Emsâr*, thk., M. Fleischer, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1959.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk., Taha Abdurraûf Sa'd, (I-VI), Dâru'l-Cil, Beyrut 1411/1990.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yasâr (151/768), *Sîratu İbn İshâk*, thk., Muhammed Hamidullah, Konya 1981.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, (öl. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut ty.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, (İbn Kuteybe'ye nispet edilir), thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1967.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), *Kitâbu'l-Meârif*, thk., Muhammed İsmail Abdullah es-Sâvî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1970.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut ty.
- İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Meğâzi ve's-Siyer*, thk., Muhammed el-İd el-Hatrâvî vd., Beyrut 1992.
- İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemalüddîn Yûsuf (874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire 1929.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fî't-Târih*, thk., Ebû'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Beyrut 1995.
- İsfahânî, Ebu'l-Ferac (356/967), *Makâtilu't-Tâlibiyyîn*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, by. ty.
- Kalkaşandî, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, thk. Yusuf Ali Tavîl, Dımaşk 1987
- Kapar, Mehmet Ali, "Hz. Ali'nin Öldürülmesi ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, Konya 1994, 341-345.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, thk., Rhuvan Guest, Leyden London 1912/ Beyrut 1908.
- Lammens, "Büsr", *İA*, II, 841-842.
- Lammens, "Hasan", *İA*, V/I, 308-309.
- Makrizî, Takıyyüddîn Ahmed (845/1442), *Hıtat*, Dâru Sâdır, Beyrut ty.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali (346/956), *Mürücu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Mısır 1384/1964.
- Minkarî, Nasr b. Muzâhim (212/827), *Vak'atu Sıffîn*, thk., Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382/1962.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, nşr., Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980.
- Muberrred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid (285/898), *el-Kâmil fî'l-Lugati ve'l-Edeb*, tah., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire ty.

- Önkal, Ahmet, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, Yıl:1, Sayı: 2, 2003, 33-68.
- Önkal, Ahmet, "Ci'râne", *DİA*, VIII, 25.
- Özaydın, Abdülkerim, "Büsr b. Ebû Ertât", *DİA*, VI, 494.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri İslâm Öncesinden Abbâsilere Kadar*, Ankara 1997.
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2001.
- Söylemez, Mahfuz, *Bedevidikten Hadâriliğe Kûfe*, Ankara 2001.
- Şemsüddîn es-Şehâvî (902/1496), *et-Tuhfetu'l-Latîfe fî Târîhi Medîneti'ş-Şerife*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (360/970), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk., Hamdi Abdülmecîd Selefî, Mektebetü'l-Ulûmi'l-Hukm, Musul 1983.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem (310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407.
- Terzi, Mustafa Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, Samsun 1990.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'r-Ridde ve Nebezetun min Futûhi'l-İrâk*, neşr. Muhammed Hamidullah, Paris 1989/1409.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitâbü'l-Meğâzi*, thk., Marsden Jones, London 1966.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/904), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sâdır, Beyrut ty.
- Yâkût, Ebû Abdillâh b. Abdillâh el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.
- Yılmaz, Metin, *İslam Şurta Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Samsun 2003, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk., Şuayb el-Arnâvût-M. Nuaym el-Arksûsî, Beyrut 1986.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, (Ahdu'l-Hulefâi'r-Râşidîn), thk., Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1407/1987.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer (538/1143), *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadis*, thk., Becâvî-Muhammed Abdü'l-Fadl İbrahim, Kahire 1971

**The Place of Kays b. Sa'd, the Genius of Arabs in the Struggle
for the Position of Power in the Period of the Companions of
The Prophet Muhammad**

ABSTRACT

This article examines, in general, the place of some people who played important roles on political developments in the period of Caliph Ali and his son, Hasan, and, in particular, the place of Kays b. Sa'd who was one of the genius of Arabic people and statesmen, his political and administrative affairs, the explanations of the first domestic disorders, the reasons for the dividing of the Muslim nation, and the policies of the statements towards those events. Kays b. Sa'd worked as a governor of Egypt and Azerbaijan in the time of Caliph Ali, as a commander of army, as a consultant in the state affairs, as an ambassador at abroad, and caused the companions of the Prophet Muhammad engage in war on behalf of Caliph Ali in the civic wars. He took an active role in having of caliphate for Hasan, and fought against Muaviye for his accomplishing of this task. When Hasan and Muaviye came to an agreement, Kays b. Sa'd made a written agreement based on the stipulation that any harm in terms of life and properties would not be given to the followers of Ali, and then he left from his duty. He also played an important role in not giving any punishment for their past activities.

Key Words: Kays b. Sa'd, Caliph Ali b. Abi Talib, Hasan b. Ali, Muaviya, Ansâr.